

CEZZÂR AHMED PAŞA (Ö. 1804) HAKKINDA BİR TAKRİR MÜNASEBETİYLE SURİYE'DE İKTİDAR OYUNLARI

SELDA GÜNER*

I- Kölemenlikten Paşalığa Sergüzeşt-i Cezzâr Ahmed Paşa

a. Boşnak'tan Cezzar'a Ahmet Bey'in Mısır Hikâyesi

Temmuz 1798'de Napoléon Bonaparte İskenderiye'yi ele geçirip, Şubat 1799'da Yafa'daki Osmanlı garnizonuna saldırdığında Akkâ garnizon kumandanı, bazen Sayda, bazen de hem Sayda hem de Şam vâlisi olarak görev yapan Cezzâr Ahmed Paşa'ydı¹. Cezzâr Ahmed Paşa gerek popüler imgede ve gerekse Osmanlı tarih yazımında bilhassa Akkâ müdafidir². Ancak Cezzar Ahmet için kullanılan bu sıfatın hareketli bir evveliyatı vardır.

Cezzâr Ahmed Paşa'nın Osmanlı Arap coğrafyasıyla tanışması, Bosna vâlisi Hekimzâde Ali Paşa'nın hizmetine girerek 1756 senesinde Mısır'a gelmesiyle başlar. Mısır Memlûk grupları arasındaki kronik siyasî nüfuz mücadelesine dâhil olur³ ve Mısır'lılar aralarına yeni katlan üyeye "Boşnak" lakabı verirler. *Boşnak* Ahmed Bey,

* Yrd. Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, sguner@hacettepe.edu.tr

¹ Cezzâr Ahmed Paşa'nın Şam vâliğinin birinci dönemi Şubat 1785-Kasım 1786, ikinci dönemi Ekim 1790-Aralık 1795, üçüncü dönemi 1799-1800, dördüncü dönemi ise Eylül 1802- Nisan 1804 tarihlerindedir. Cezzâr Ahmed Paşa'nın Şam vâliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Linda Schatkowski-Schilcher, *The Decline of Syrian Localism: The Damascene Notables 1785-1870*, St. Antony's College, Oxford University 1978 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 66-68

² Bosna'da dünyaya gelen Cezzar Ahmed Paşa'nın doğum tarihi hakkında 1720, 1722, 1735 yılları zikredilmektedir. Cezzar Ahmed Paşa'nın doğum tarihiyle ilgili tartışmalar için bkz. Şehabettin Tekindağ, "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı Hakkında Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, (2011) s. 123-124, Kemal S. Salibi, "Al-Djazzâr Pasha", *EP*, s. 268

³ Bkz. Cezzâr Ahmed Paşa, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century The Nizâmname-i Mısır of Cezzâr Ahmed Pasha*, Ed. ve trans. Shaw, S. J. Harvard University Press, Cambridge 1962, s. 7, Feridun Emecen, 'Cezzâr Ahmed Paşa', *TDVLA*, C.7 (1993), s. 516, Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Ç. Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 239, Tekindağ, a.g.m., s. 124, ayrıca bkz. Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 27/1, (1995) ss. 39-52

1758 senesinde *Hacı olur*; Emirü'l-hâc Sâlih el-Kâsîmî Hicaz'a giderken maiyetinde o da vardır. Dönüşte Kahire şeyhü'l-beledi Bulutkapan Ali Bey'in *hanesinden* Buhayre sancak beyi Abdullah Bey'in hizmetine girer⁴. Abdullah öldürülür ve Mısır sultanı olmak gibi muhteris emeller besleyen Bulutkapan Ali Bey onu Buhayre (Bahire) sancak beyliğiyle ödüllendirir. Buhayre'de, Sancak beyi *Boşnak* Ahmet, yeni bir unvan edinir: *Cezzar* yani deve kasabı! Zira Hunadi urbani ile yaptığı cenklerde, isyanlıları devaleriyle birlikte öldürmektedir⁵. Cezzâr Ahmed'in sancak beyi olarak performansı, Bulutkapan Ali Bey'in on sekiz has Memlûklerine dâhil etmesiyle taçlanır⁶. Ne var ki bölgede âdet olduğu üzere ikbali zeval izler; Memlûk beyleri arasındaki kavgada kaybeden olarak İstanbul'a çıkar, Kahire'ye döndüyse de, eski hamisi Bulutkapan Ali Bey'in tazyikine uğrar, onun baskısıyla gittiği Halep ve Hama yeni bir politik güzergâh açar, Mısır defteri kapanır, Suriye serüveni başlar.

b. Cezzar Suriye'de

Fakat izlediği taktik Mısır'ı daha doğrusu Osmanlı patrimonyalizmini tekrar canlandırır: Gözden düşmüş bende, güç toplamak için, yeni hamiler ve patronlar arayacaktır. Önce Suriye bölgesinin güçlü ailelerinden Şihâboğullarına⁷ sığınır, daha sonra devlete kapılır, Şam muhafızı Osman Paşa'nın hizmetine girer. İleride ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, burada Zâhir el-Ömer⁸e karşı yapılan seferlere

⁴ Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, A. Aktan, A. Yuvalı, M. Keskin Haz., C.1, Sebül Yayinevi, İstanbul 1995, s.270, Abd al-Rahman al-Jabarti, *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt 'Ajâ'ib al-Âthâr fi'l-Tarâjüm wa'l-Akhhâr*, Ed. Thomas Philipp, Moshe Perlmann, C.1, Steiner, Stuttgart, 1994, s. 510-511,561-562

⁵ Batılı kaynaklarda Cezzâr için "kasap" lakabını ilk defa zikreden Lockroy olmuştur. E. Lockroy, *Ahmed le Boucher*, Paris, 1888, s. 15, ayrıca bkz. Şehabettin Tekindağ, "Cezzâr Ahmed Paşa". *IA*, C.3, MEB, İstanbul (1945), s. 156, Tekindağ, "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı...", s. 125

⁶ Bkz: Emecen, a.g.m., s. 517, Tekindağ, "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı...", s. 126, ayrıca bkz. Daniel Crecelius, "Egypt in the Eighteenth Century", *The Cambridge History of Egypt*, Ed. M. W. Daly, C.2, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 78-79

⁷ Benü-Şihâblar 1173 ten 1860 kadar Lübnan Dağları'nın bir kısmında hüküm sürmüşöklü bir Dürzi şeyhi sülalesidir. Sırasıyla merkez Hasbaya (1173-1613), sonra Raşaya (1613-1697), daha sonra ise Mâ'nlar'ın yerine geçerek Dayrül-Kamer (1697-1807), bundan sonra da Beytû'd-Dîn (1807-1860)i yönetmişlerdir. Başlangıçta Sünnî olan bu aile 1697 senesinde Dürzilerin liderliğini üstlenmişti. 1768'de ise Dürzilikten Katolik-Mâ'rûnîliğe geçmişlerdi. Cebel-i Lübnan, 1697-1860 arasında prenslik (beylik) statüsünde iken, beni Şihaplar Osmanlı sancak beyleriydiler. Bkz. Muhammad Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982, s. 180-181, Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye (1074-1990)*, C.2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, ss. 510-511

⁸ 1768 yılında Osmanlı-Rus savaşı sırasında Akkâ taraflarında isyan eden Zâhir Ömer, Medine'den Safed taraflarına göç etmiş olan Zeydan isimli birinin torunu olup, babasının adı Ömer'dir. Zâhir Ömer, Dürzi beyi olan Benü Şihâb ailesinin nüfuzu altında bulunan Safed'de onlar tarafından tayin edilmiş bir kaymakam olup, tedricen idarî sahasını genişleterek Akkâ, Sayda, Yafa, Hayfa, Ramle ve Nablus taraflarına nüfuzunu genişletmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.4/1, TTK Ankara 1988, s.433, ayrıca bkz. Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Magnes Press, Jarusalem 1973, ss. 30-43

katılır⁹. Zaten Buhayre sancak beyi iken kendisine Cezzar ünvanını kazandıracak şekilde askerî deneyim ve sicil kazanmıştı. Nitekim siyaset ve harp; kısaca idarî ve askerî vasıfları kişiliğinin iki rüknü olarak tüm kariyerine eşlik edecektir. Tıpkı Kahire'de Bulutkapan'ın gölgesinde kendine iktidar alanı açmasında olduğu gibi şimdi Şam'da da Osman Paşa'ya hizmet ederek müstakil olmak isteyecektir. Cezzâr'ın bu seferki hedefi Beyrut ve havalisidir. Dürzî emîri Yusuf ondan Beyrut'u terk etmesini istediğinde Cezzâr onu reddeder. Emir Yusuf için, Cezzâr gâilesi o kadar büyüktür ki onu Beyrut'tan çıkarmak adına ilk önce eski düşmanı Zâhir el-Ömer'den, daha sonra da Babialî ile harbi sürdüren Moskoflu'dan yardım ister. Beyrut kara ve denizden kuşatılınca Cezzâr Ahmed Bey, gizlice Zâhir el-Ömer'le anlaşır ve teslim şartlarını Şihâboğulları'na bildirir. Çaresiz Beyrut'tan ayrılır, Akka'ya gidip Zâhir'e iltica eder. Bir müddet sonra, 1770 yılında onu tekrar Akkâ'dan Şam'a geçerek, Suriye'deki ilk efendisi vâli Osman Paşa'nın yanında görürüz.¹⁰ Cezzar ve Osman Paşa arasındaki ilişki, ne kadar birbirine muhtaçsa, o kadar da birbirini denetleyen bir siyasete dayanmaktadır ve her an *ihanel'e* açıktır. Cezzar'ın o sıralar *Kızıl Elma'sı* Şam valililiğidir. Cezzâr Ahmed'e, sırasıyla Beyrut ve Şam icraatları kaale alınarak önce Rumeli beylerbeyliği pâyesi ve ardından da Karahisar mutasarrıflığı verilir; bu hem bir taltif ve hem de uzaklaştırma. Cezzar yeni görev yerine gitmek için hiç acele etmez. Zahir Ömer'in isyanı üzerine hala Suriye'de olan Cezzar'dan medet umulur. 1775 yılında isyanı bastırır ve Babialî rahat bir nefes alır; kendisine vezirlik rütbesiyle Sayda valiliği tevcih edilir¹¹. 1756 yılında Kahire'ye Boşnak olarak gelen Ahmet Bey aradan yirmi yıl geçmeden Cezzar Ahmet Paşa olur ve ikbâl devri başlar.

Cezzâr Ahmed Bey'in serüveni, o dönemde İmparatorluğun diğer bölgelerindeki, -örneğin Vidin'deki Pazvandoğlu- yerel güçlerle benzerlikler taşımaktadır: Askerî bir kimlik ve âyanlık. Cezzâr Ahmed Bey, Aksan'ın da belirttiği gibi, etrafında savaşçılardan mürekkep bir topluluk meydana getirerek bir "Arnavut"a dönüşmüştür¹².

⁹ Aslında Bâbüalî'nin, Dürzî emiri Yusuf ile Zâhir Ömer'in aralarının açılmasını fırsat bilerek Şam tarafına serasker tayin ettiği Mısırlı Osman Paşa, Dürzilerle ittifak kurarak ve içlerinde Cezzâr Ahmed'in de olduğu bir miktar kuvvede Zahir Ömer üzerine Halil Paşa'yı göndermiştir: Fakat Sayda muhârebesinde Zâhir Ömer başarılı olunca, bozulan Osmanlı kuvvetleri Şam'a, Dürzî kuvvetleri de dağ tarafına kaçmışlardı. Bunun üzerine Akkâ'ya celbedilmiş olan Rus donanması Beyrut kıyılarına gelerek, asker çıkarmış ve dükkânları yağmalamıştır. Bundan sonra Zâhir Ömer ve Dürzî emiri Yusuf arasındaki husumet dostluğa dönüşmüş ve Zâhir Ömer de devlete itaat ettiğinden Berrûş-Şam meselesi geçici olarak kapanmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 434.

¹⁰ Bkz: Emecen, *a.g.m.*, s. 517

¹¹ Uzunçarşılı'ya göre, Cezzâr Ahmed Paşa'ya Sayda eyaleti 1189 senesi sonlarında (1776 Ocak) verilerek, akabinde vezirlik tevcih edilmiştir, bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 441

¹² Bkz. Aksan, *a.g.e.*, s. 240

II. İkbâl: Cezzar Ahmet Paşa, Sayda Vâlisi

Sayda vâililiği, Cezzâr Ahmed Paşa'nın politik kariyerinde yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir. Bulunduğu mevki gereği, bölgedeki bağımsız hareket eden âsi aşiretler, nüfuzlu yerli beyler ve hatta vâlilerle mücadele ederek otoritesini tesis ve kabul ettirmeye ve bunu yaparken de İstanbul'a sadakatini göstermeye çalışacaktır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti ise onun Bilâdü's-Şam'da müstakil bir devlet kurmaya çalışacağından hep endişe etmiştir. Cezzâr Ahmed Paşa'nın Akka'daki faaliyetlerini anlatan mezkûr takrîr de Bâbüâlî'nin Cezzâr'a dair taşıdığı bu endişe ve takibin neticesinde kaleme alınmıştır. Buna rağmen, Cezzâr'ın 1804'de ölünceye kadar yirmi dokuz yıl bu bölgeyi idare etmesi ve Osmanlı Devleti'nin bu gücü sınırlama çabalarının sonuç vermeyişi, sadece askerî güçle açıklanamaz; o ayrıca usta bir siyaset oyuncusudur¹³. Bu oyun dengeye dayanmaktadır; yerel unsurlara karşı Babîâlî'yi, Babîâlî'ye karşı ise Arapları kullanmak...

Cezzâr Ahmed Paşa'nın Sayda vâililiğinin en önemli gündemi, *asi* Dürzîleri zapt u rapt altına almaktır. Cezzâr- Dürzî mücadelesinin evveliyatını anlamak için onun Sayda vâililiğine tâyini sürecinin kısaca anlatılması mecburidir, zira onun vâililiği dönemindeki faaliyetleri, bölgede nüfuzunu tesis etmek için yaptığı icraatlar, iktidara gelmeden önceki sergüzeştinden etkilenmiştir. Bu sayede onun Sayda vâililiği döneminde (1775-1804) kendisine merkez yaptığı Akkâ sancağının¹⁴, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgedeki iktidar mücadelelerinde oynadığı rol de izah edilecektir.

a. Cezzar'dan Evvel Akkâ Sancağı

Mısır'da Memlûk beyleri ile Suriye'de 90 yaşındaki Şeyh Zâhir Ömer ve oğulları bu coğrafyanın hâkimleriydiler: kendilerine ait kapı halkları, silahlı adamları ve mültezim olarak gelir kaynakları bulunmaktaydı. Bâbüâlî'nin önceliği Şeyh Zahir Ömer'in Suriye'deki artan nüfuzunu kırmaktır¹⁵. Şeyh Zahir Ömer, Taberiye gölü yakınlarında Şeria Nehri kıyılarına yerleşen bedevî bir boya mensuptu. Gölün kuzey batısındaki küçük dağ kasabası Safed, zengin ve itibarlı ailesine aitti. Babası Ömer'in yüzyılın başında ölümünden sonra, bölgesini Tiberias diye anılan Taberiye şehrini ele geçirerek genişletmişti. Şam beylerinin saldırılarına karşı koymayı başarmış ve 1749'da da önemli bir liman olan Akkâ'yı ele geçirmişti¹⁶. Bâbüâlî, emri vakiye bo-

¹³ Bkz. Emecen, a.g.m., s. 517, Süreyya, a.g.e., s. 270

¹⁴ 1517 de Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresine geçtikten sonra Akkâ, Safed'e bağlı bir nahiye iken 1520 senesinde Şam eyâletinin bir sancağı haline gelmiştir. 1660 yılında ise, Sayda eyâletine tâbi bir sancak idi. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2006, s. 15

¹⁵ Bkz. Amnon Cohen, "The Army in Palestine in the Eighteenth Century-Sources of its Weakness and Strength", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 34/ 1, (1971), s. 47-48

¹⁶ Bkz. Philipp, a.g.m., s. 93

yun eğdi; buradaki beyin Sayda vâlisine ödediği vergiyi hiçbir kesinti yapmadan ödemeye devam etmesi, düşman bedevî aşiretlerini kontrol altında tutup sultana sadık kalması şartıyla Zahir Ömer'in burada kalmasına izin verdi¹⁷. Bu durum, daha sonra Cezzar Paşa ve hatta İmparatorluğun diğer eyaletlerinde de görülecek örneklerle benzer şekilde, XVIII. Yüzyılın; âyânlar çağıının ruhuna uygundu ve hatta mez-kûr yüzyılın alâmet-i farikasıydı: Merkez zayıfladıkça yerel güçleniyor, taşra hanelerini mukataalarını genişletiyor, “kırdı ve kentte” güvenliği sağlamak adına milis devşiriyor ve İstanbul itiraz edince de eylemlerini meşrulaştırmak için başka tehdit unsurlarını gerekçe gösteriyorlardı¹⁸.

Akkâ, diğer yandan, Şeyh Zahir Ömer'in artan gücünün en önemli üssü olmuştu. Zahir önce şehri tahkim etti; hariçten göçmen getirerek nüfus ve üretimi artırdı. Çok geçmeden şehrin refahını yükseltti. Ayrıca çöl bedevileri ile kurulan bağlantılarla Zahir Ömer gerektiğinde kullanılmak üzere, güçlü bir askerî yardım elde etmeyi de başarmıştı. O dönemde Anti-Lübnan Dağları'nın eteğindeki Sur Bölgesi'nde etkili ve Bâbiâli'ye isyan ettikten sonra Zahir Ömer'in kendi tarafına çekmeyi başardığı Mutтали aşireti bu duruma örnek verilebilir. Ancak aile içinde oğulları ile çatışmalara dönüşen mücadeleler, gücünün daha da büyümesini engellemişti¹⁹. Zahir Ömer, aile içi nizalara rağmen, kendini Bâbiâli'den şahsı ve halefleri için Akkâ ve Celle şeyhi, Nasıra, Taberiye ve Safed vâlisi olarak kabul edilmesini isteyecek kadar güçlü adde-di-yordu²⁰. Bâbiâli ise, Rusya ile savaş endişesi sebebiyle böyle bir talebi geri çevirecek durumda değildi, dolayısıyla Zahir Ömer bütün bu unvan, görev ve mansipların konjonktürün yardımıyla elde edebildi.

¹⁷ Bkz. Johann W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli, Ed. Erhan Afyoncu, C.6, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s.29-30, Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785*, C.2, Paris 1787, s. 84, ayrıca bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 433

¹⁸ Bkz. Dina Rızık Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumları Musul, 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 76

¹⁹ Bâbiâli'nin Zahir Ömer'in artan nüfuzundan rahatsız olmasını Zinkeisen ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Buna göre, 1757'de Mekke'ye giden hac kervanının Zahir Ömer'e dost bir bedevî aşiretinin saldırısına uğraması ve yağmalanması, Bâbiâli ile ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Zahir Ömer'in bu saldırıyı gerçekleştiren bedevileri cezalandırmamış ve ganimetlerini Akkâ'da düşük değerlerde satmalarına izin vermişti. Diğer taraftan Bâbiâli, bir müddetten beri Zahir Ömer'in bilhassa Suriye kıyılarında dolaşan Malta korsanlarına tarafsız bir bayrak altında Akkâ Limanı'nda himaye ve sığınak sağlamasını, onlara da ganimetlerini ve ele geçirdikleri gemileri burada satmalarına izin vermesini hoş karşılamadı. Yine de İstanbul, Zahir Ömer'in gücünü, el altından topraklarının çeşitli yerlerine vâli tayin ettiği öz oğulları ile düşmanlığını besleyerek azaltmaktan öteye gidememişti. Özellikle en büyük oğlu Şeyh Ali Zahir, en önemli ve tehlikeli rakibiydi. Ali Zahir iktidarı zorla ele geçirmeye çalışmış ve bu mücadele sonucunda, Bâbiâli tarafından Zahir Ömer'in ve ailesinin nüfuzunu kırmak için iyi bir fırsat olarak görülmüştür. Bkz. Zinkeisen, a.g.e., s. 30-31, ayrıca bkz. Tekindağ, “Cezzar Ahmed Paşa”, a.g.e., s. 156

²⁰ Bkz. Zinkeisen, a.g.e., s. 30

Ancak Suriye santranç tahtasında yerel bir aktörün aşırı güçlenmesi, Dersaadet'in alana güçlü bir piyon sürmesini de geciktirmez. Zahir Ömerle mücadele görevi, 1760'tan beri Şam vâililiği yapan ve şeyhin şahsî düşmanı olarak Bâbîâlî'nin güvenine nail olan Osman Paşa'ya verilir. Diğer taraftan Osman Paşa'nın iki oğlu Trablusşam ve Sayda vâililiklerine tayin edilmiş ve Osman Paşa'nın tasarrufu altındaki bölgeye 1765'te ayrıca Kudüs ve Filistin'in tamamı da eklenir. Tehditin büyüklüğü Zahir Ömer'i, oğlu Ali Zahir ile acilen barış yapmaya iter. Ali Zahir, Osman Paşa'nın Nablus'a hareket eden birliğini yenilgiye uğratmasıyla, Şeyh Zahir Ömer ve Bâbîâlî arasındaki ilişkiler resmen bozulur. Diğer taraftan Osman Paşa'nın Bâbîâlî adına sürdürdüğü savaş, zamanla menfi bir hâl alır: Osman Paşa'nın harp masraflarını karşılamak için halktan yeni vergi toplaması, Suriye bölgesinde huzursuzluk çıkartıp, bilhassa Filistin'de Remle (Ramle), Gazze ve Yafa'da isyanlara yol açar. Devreye üçüncü ve bildik bir isim girer: Cezzar'ın Mısır'daki hamisi Memlûk beyi Bulutkapan Ali Bey. Bâbîâlî'nin içinde bulunduğu müşkilatı fırsat bilerek, hükümdarlığını Mısır'dan başka Suriye ve Filistin'e yaymak için harekete geçer²¹. Bulutkapan o sıralar Mısır'da gücünün zirvesindedir²². Abaza soyundan gelen sıradan bir Memlûk iken, Memlûk beylerinin kendi aralarındaki mücadeleyi lehine çevirerek, önce Şeyhü'l-beled, daha sonra Mısır beyi olmuştu. Mahalli iktidarının merkezce onanması için oyunu kurallarına göre oynar: Bâbîâlî'nin etkili vezirlerine gerekli keseleri sunar, sureta biat eder. İstanbul'un rızasını kazandıktan sonra, ikinci adımı atmaktan çekinmez. Bâbîâlî'nin vâlisini Mısır'dan kovar, harac ödemeyi keser ve nihayet 1768'de kendi adına sikke bastırır²³. Bütün bu heveskârlığı, onun, 'Mısır Sultanı' olmak gibi, daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın kuvveden fiile geçireceği, bir tahayyüle sahip olduğunun işaretleridir. Bulutkapan Ali Bey'in 1768

²¹ Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 31-32. XVIII. yüzyıla geldiğinde Mısır idarî bakımdan değişimin işaretlerini vermektedir. Bulutkapan Ali Bey'in 1757 senesinden itibaren artan nüfûzuna kadar, ödenen senelik vergi (salyane) ve ayrıca Kahire'deki garnizonlar, İmparatorluk dâhilindeki ticarî dolaşım ve eyâlet vâililiği veya müteferrika gibi üst düzey atamalar, Mısır ile İstanbul arasında bağn güvencesiydi. Diğer taraftan Kahire, iktidarı ele geçirmeye çalışan, Kazdağlı grubunun kontrolündeki yerel askerî hanekalklarının tesinin artmasına ve yedi alayın liderliği için yapılan mücadeleye şahitlik etmişti. Aslında bu gelişme İmparatorluğun idaresindeki zaafıtan ziyade, Salzman'ın da iddia ettiği gibi ticaretin yerel ekonomiyi genişletmesinden kaynaklanmaktaydı. Zira Kahire'de zenginlik, kahve ticareti ve Haremeyn'in ihtiyaçlarına ayrılmış arazilerin iltizam sözleşmeleriyle bağlantılı olarak teşekkül etmiştir. Bkz. Şemdanî-Zâde, 1978 II.A, ss. 96-99, Salzman, 2011, s. 84-85, ayrıca bkz. Andre Raymond, "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18 (1991), ss.16-37, Crecelius, a.g.m., s. 61, 63-70. Zira iltizam, devletin genel olarak belirli bir yerle sınırlı kanunî ya da şer'î vergi unsurlarından oluşan bir yapıyı ifade eden mukataa birimlerini vergilendirmeyi, rekabete açık, müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir senelik bedel karşılığında, sınırlı bir süre için kân ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mütezimlere devretmesidir. Bkz. Mehmet Genç, "İltizam", *IA*, 22 (2000) TDV, İstanbul, s. 155

²² Bkz. S. K. Lusignan, *A History of the Revolt of Aly Bey against the Ottoman Porte*, London 1783, s. 146-147

²³ Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 32,

ve 1772 yıllarında Osmanlı İmparatorluğuyla ilişkilerinde, “Müstakil Mısır” tasavvuru belirleyici olmalıdır. Ayrıca Bulutkapan Ali Bey 1769'da Sayda bölgesinin bir kısmını ele geçirmişti²⁴. Payitaht zaviyesinden o, ihanet ve isyan içindeydi. Nitekim Bâbîâlî'nin Cezzâr Ahmed Paşa'ya karşı beslediği şüphenin bir diğer saiki, onun bir zamanlar Bulutkapan'ın adamı olmasıydı²⁵.

Mısır ordusu ertesi yılın Şubat ayında Akkâ yakınlarına geldiğinde, birliklerin başında Bulutkapan Ali Bey'in damadı, Ebüzzeheb lakaplı, Muhammed (Mehmed) Bey bulunuyordu. Şeyh Zahir Ömer ile birleşerek, Nisan ayında Osman Paşa'nın Sayda, Trablusşam ve Haleb vâlilerinin birlikleri ile kendilerini beklediği Şam'a doğru ilerlemişti. Memlûklerin hücumu ile 6 Haziran'da Osmanlı birlikleri burada yenilgiye uğramış, ancak Osman Paşa'nın *rüşvet* vererek Ebüzzeheb Mehmed Bey'i ordusuyla Kahire'ye geri dönmesini sağlamıştı. Bu kez damad Ebuzzeheb Muhammed (Mehmed) Bey, kayınpeder Bulutkapan Ali Bey'e karşı isyan eder. Ebuzzeheb, 1772 Nisan'ında, kendi hizbinin yardımıyla Kahire önlerinde bir çatışmadan sonra şehri ve Mısır'ın idaresini ele geçirir. Bulutkapan Ali Bey Şam'ı almayı umarken, Kahire'den olur. Bulutkapan yanındaki 800 Memlûk ile Şam'da Osman Paşa'ya karşı mücadelesini tek başına sürdürmüş olan Şeyh Zahir Ömer'e sığınmıştır²⁶.

Mısır'ın eski hâkimi ve şimdi Rusların müttefiki olan Bulutkapan Ali Bey, Şeyh Zahir ile birleşerek, toplam 7 bin kişiden mürekkep kuvvetleri ile Sayda önlerine gelmiş, deniz tarafından saldırarak Osman Paşa'nın birliğini mağlup etmiştir²⁷. Akabinde iki müttefik, takriben sekiz ay süren bir kuşatmanın ardından, Şubat 1773'te, Yafa'yı da zapt etmişlerdir²⁸. Zahir Ömer, Suriye'deki iktidarını genişletip, tahkim ettikten sonra yeni bir hedef belirleyecektir: Mısır; Bulutkapan Ali Bey'e eski memaliki iade edilecektir. Fakat Ali Bey ve Zahir Ömer'in hesapları Mısır'a var-

²⁴ Zinkeisen'nin iddiasına göre, Venedikli bir tüccarın tavsiyesi üzerine Hindistan ile yapılacak ticaret için bir depolama yeri kurmak üzere Mekke'ye ait Cidde Limanı'nı zaptetmiş ve son olarak Mekke'ye saldırarak burayı yağmalamış, 1770'te bir beyannâme ile Suriye'yi Osman Paşa'nın zorbalığından kurtaracağını ve bunun için seçildiğini ilan etmiştir. Ramle, Gazze ve Yafa, yıl sonunda Memlûklerden oluşan öncü birliklerinin saldırısına uğramış, fakat bu birlikler Osman Paşa'nın emrinde Şam'dan gelen orduya yenilmiştir. Yine de Bulutkapan Ali Bey'in birlikleri, Zahir Ömer'in yardımıyla Osman Paşa'yı tekrar Şam'a kadar sürmeyi ve Yafa ile birlikte Filistin'in tamamını ele geçirmeyi başarmıştır. Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 32.

²⁵ Bkz. Crecelius, *a.g.m.*, s. 79

²⁶ Şem'dânî-zâde, *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür'î't-Tevârih*, Trans. M. Münir Aktepe, II.B, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1980 s.103-104, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 33

²⁷ Kasım 1772'de bir Rum korsanı olan Panayotti'nin emrindeki bir fırkateyn ve üç yelkenliden meydana gelen bir Rus filosunun, Yafa'ya taarruz edip şehri kara tarafından kuşatan Ali Bey ile Memlûklarına zahire ve mühimmat taşıdığı bilinmektedir. Bkz. Şehabettin Tekindağ, “18. Yüzyılda Akdeniz'de Rus Donanması ve Cezzâr Ahmed Bey'in Beyrut Savunması”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 5 (1968), s. 37-38

²⁸ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli, Yedigöze Yayınları, İstanbul 2009, 5, s. 64-65

madan bozulacaktır: Şubat zaferlerinden iki ay sonra Nisan'da, Zahir Ömer, Bulutkapan Ali Bey'in emrine verdiği memlûklular ile kendisinin bin beş yüz kişilik yardımcı kotasından müteşekkil birleşik kuvvetle Kahire'ye doğru yola çıktıysa da, Mısır yolunda Ebuzzeheb Muhammed Bey'in ordusu tarafından yenilgiye uğratılarak öldürülmüş, meydan-ı siyasetten bir oyuncu eksilmiştir²⁹.

b. Cezzar ve Beyrut Ahvâli

Diğer taraftan Osman Paşa, Emir Yusuf'un yardım talebi üzerine, Cezzâr Ahmed Bey'i, kâhyası ve 300 Mağribi askeriyile birlikte Beyrut'un savunması için görevlendirmişti. Beyrut müdaafasındaki müspet katkısı Cezzâr Ahmed Bey'i, Beyrut mütesellimliğine yükseltir. Fakat bunun bir hata olduğu çok geçmeden anlaşılacaktır. Sancaklara dışarıdan mütesellim tayin olunduğu nadir de olsa görülmemiş değildir. Ashında bu şekilde olan tayinler genelde uzun sürmemiş ve dışarıdan mütesellimliğe tayin edilen kişi sancağı kısa sürede terk etmek mecburiyetinde kalmıştı³⁰. Zira Mütesellimin kendi ailelerinden tayin edilmesini arzu eden yerli ailelerin tehditlerine maruz kalmışlardı. Benzer akıbet Cezzâr'ın başına da gelir ve Beyrut'u terk etmek zorunda kalır. Oysa, Cezzâr Paşa, Zâhir el-Ömer ile ittifak kurarak Akdeniz'de faaliyet gösteren Ruslar'ın Beyrut'u topa tutması üzerine buraya yardım için gitmiş ve Şihâboğulları'ndan Beyrut hâkimi Dürzi Emiri Yusuf'un tavsiyesi ile Beyrut mütesellimliğine getirilmişti.

Suriye'de iç kavga, Osmanlı-Rus harbi sürerken ve 'Moskof' donanması Yafa ve Beyrut'u bombalarken Cezzar bir komplodan Emir Yusuf sayesinde kurtulacaktır. Komplonun gerisinde Muhammed Ebuzzeheb vardır: Zahir Ömer'le ittifak kurarak Nisan 1773'de Memlûkları ve 1500 Safedli urban ile Mısır'a hareket eden Bulutkapan Ali Bey'i zehirleyerek saf dışı bırakan Muhammed Ebuzzeheb (Mayıs 1773), Beyrut'a yerleşen eski rakibi Cezzâr'ın öldürülüp başının Mısır'a gönderilmesi halinde Emir Yusuf'a 200.000 guruş vaat etmişti. Ancak Emir Yusuf, Cezzâr Ahmet lehine bir karar vermiş ve bu teklifi reddetmişti³¹.

Bulutkapan Ali Bey'in ölümünden sonra (1773), Mısır'ın birikmiş vergi borçlarını ödeyen yeni Mısır vâlisi Keke Abdî Paşa, Osmanlı Sultanı adına "Akkâ şeyhi, Nazareth, Tiberiya ve Galile komutanı" oldu, devamında Şeyh Zahir'in elinden Suriye sahilinin tamamını almayı başardı. İngiliz Robinson'un komutası altındaki topçularla birlikte Gazze'yi işgal etti, ancak Yafa halkı onun iktidarını tanımayı red-

²⁹ Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 33-34

³⁰ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayânlık*, TTK, Ankara 1994, s. 128

³¹ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 39-40

detti³². Cezzâr Ahmed Paşa Sayda vâililiğine tam bu siyasi kargaşa içerisinde tayin edildi.

Cezzâr Ahmed Bey Beyrut mütesellimi iken, şehrin surlarını tamir ettirmiş, Cebel ahâlisinin silahla şehre girmelerini yasaklamak gibi³³ güvenlik ve asayiş tedbirleri almıştı. İnşaat hamlesini karşılamak üzere Beyrut Limanı'nda bulunan Şihâboğullarına ait bir gemiden 200.000 kuruş alır. Diğer taraftan Cezzâr Ahmed'in faaliyetlerini Cebel-i Lübnan'ın kadim merkezi Deyrû'l Kamer'den takip eden Emîr Yusuf, Beyrut önlere gelerek, Cezzâr'a 40 gün içinde şehri terk etmesini bildirmiş, ancak Cezzâr bunu kabul etmemiştir. Red cevabı Emîr Yusuf'u, Ruslarla ittifak halinde olan Zahir Ömer'den yardım istemeye yönelir³⁴. Bu kez talebi kabul edilir; Emîr Yusuf, Zahir Ömer'e tâbi Dürzî, Benû Muteval ve Safed urbanı ile ittifak halinde Beyrut'u kuşatır ve ayrıca üçgeni tamamlamak için, gene Zahir Ömer aracılığıyla Rus donanmasını yardıma çağırır. Beyrut muhasarası 2 Ağustos tarihinde karadan Dürzî, Benû Muteval, Benû Zeyd urbanının öncülüğünde, deniz tarafından ise Rus filosunun top ateşi ile başlamıştır³⁵. Akabinde Rus filosu kıyıya çıkar ve şehri yağmalar. Bombardımanı yağmanın takip etmesine Emîr Yusuf ile Dürzîler karşıçkar ve hatta Rus bahriyelilerle sürtüşmeler yaşanır³⁶. Cezzâr Beyrut'tan çıkmamak için direnir, ancak zahire ve mühimmatı tükenir, ayrıca Şam vâlisi Osman Paşa'dan beklediği yardım gelmez. Cezzâr'ın imdadına bu kez, Ruslarla Beyrut'un istikbali hakkında ihtilafa düşen eski hasmı Zahir Ömer yetişir; ona anlaşma teklif eder³⁷v. Bu siyaset döngüsü, 'dost-düşman' ayrımı üzerine kurulu bir politikayı çağırışmakta, ancak Mısır ve Suriye'de dost-düşman daima göreceli ve geçici bir mecra sahipti .

Cezzar Ahmed iktidar oyununda kendisine avantaj sağlayan Boşnak, Arnavut ve Kuzey Afrikalılardan devşirilmiş Memlûkleriyle bir askerî kuvvete sahipti ve Osmanlı hâkimiyetinin bölgedeki temsilcisi olarak, âsi urban ve aşiretlerle mücadele etmiş ve onları sindirmişti. Bu icraatları İmparatorluk merkezinde sevinç ve endişe gibi iki zıt duyguyu harekete geçirdi. Fakat Cezzâr, Mısır'ın ahvaline dair yazdığı raporlarla endişeleri gidermeyi bildi ve Şam vâililiğine tayin edildiği gibi (1785)³⁸ , akabinde birkaç defa emirü'l-haclık görevini de uhdesine aldı. Şam ve Sayda

³² Bkz. Jorga, *a.g.e.*, 5, s. 65

³³ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 40-41

³⁴ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 41-42

³⁵ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 42

³⁶ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 42

³⁷ Emîr Yusuf, Zahir Ömer aracılığıyla Rus filosunun desteğini almak için Zahir Ömer'den yardım istemişti, lakin Beyrut kuşatması sırasında ittifak halindeki bu parçalar, şehri kimin alacağı konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bkz. Tekindağ, *a.g.m.*, s. 44

³⁸ Bkz. Emecen, *a.g.m.*, s. 517, Cezzâr Ahmed Paşa'nın yazdığı raporlar içinde en meşhuru, *Nizâmname-i Mısır*'dir. Bkz. Cezzâr Ahmed Paşa, *a.g.e.*

vâililikleri esnasında Akkâ'da ikâmet eden Cezzâr, kendi emrindeki Memlûklerin çıkardıkları isyanı bastırdıktan sonra Akkâ'daki mevkiini daha da güçlendirdi. Cezzâr Ahmed Paşa, Sayda havalisine muhtar bir bey gibi yerleşmek istediği için 1196 H. (1782 M.)'de Akkâ'yı tahkim ile burayı kendisine merkez yapmıştı; hatta maksadı hükümetçe anlaşıldığından 1197 Muharrem (1782 Aralık)'de Bosna vâililiğine nakledilmiş ise de Dürzî dağı havalisindeki isyandan bahis ile buradan ayrılmasının fena netice doğuracağını beyan ettiği için Sayda yine kendisinde bırakılmış ve aynı zamanda bastırıldığı isyan sebebiyle Lübnan bölgesinin işleri de kendisine verilmiştir³⁹. Cezzâr Ahmed Paşa, Sayda kıyılarında ticarî faaliyetleri engelleyen Şii Mutevâl (Mitvalî) aşiretiyle Kuzey Filistin dağlarındaki âsi kabilelerin ayaklanmalarını da tenkil etmiş, Lübnan dağlarındaki Şihâb emirleriyle mücadele ederek onları sindirmişti. Merkezi Deyrû'l-Kamer olan Lübnan emiri Yusuf⁴⁰'u destekleyerek, kardeşi Emir Ahmed arasındaki Lübnan emirliği mücadelesinde Emir Yusuf'a askerî yardım göndermiştir⁴¹. Şam vâlisi Azızmâde Mehmed Paşa, Emir Ahmed'i desteklediyse de neticede Emir Yusuf, biraderini yenilgiye uğratarak Deyrû'l-Kamer'e gelmiştir (1198 H./1784 M.). Ancak Emir Yusuf bundan sonra Cezzâr'ın idarî tasarrufunda bulunan Beşara bölgesini yağmalattığı için, Cezzâr Ahmed Paşa bu yeni Dürzî hareketini basturmak suretiyle Sayda vâililiğinde bırakılmasının münasip bir karar olduğunu da göstermiştir⁴².

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Cezzâr Paşa, Cebel-i Lübnan hanedanlarının nüfuz ve iktidarlarına son vererek, burada "*bi'l-istiklâl tasarruf eylemek arzusunda*"dır. Ancak bu bölgede ümerâ-yı Şihâbiye henüz ciddi bir tehlike kaynağıdır. Cezzar, bu defa Şihâboğulları arasında ihtilâf ve münâzaatdan istifade etmiştir. Şihâboğulları ayrıca Şam vâlilerinden destek almaktadırlar. Ümerâ-yı Şihâbiye'den bazıları zaman zaman Şam vâlilerine sığınabilmekte ya da yardım alabilmekteydi. Cezzâr Paşa, bu iki tehdit karşısında ikili bir taktik izler; Cebel-i Dürzîyi her taraftan kuşatmak için, bir taraftan Şam vâlisi olmaya çalışırken, diğer yandan Sayda mansıbını da kendi adamlarına tevcih ettirmeye uğraşır. Bu cüm-

³⁹ Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 605

⁴⁰ Dürzî liderinin adı Ahmed Vâsif tarafından Mîr Yasef Şihâbi olarak zikredilmektedir. Bkz. Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsar ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 161-162

⁴¹ Bkz. Tekindağ, "Cezzâr Ahmed Paşa", s. 156

⁴² Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 605-606. Ahmed Cevdet Paşa ise, Cezzâr'ın Emir Yusuf ile mücadelesini, "...Cezzâr Paşa'nın kethüdâsı olan Küçük Selim Paşa ile araları bozulmağın Cebel-i Dürüz hâkimi Emir Yusuf üzerine Şerif Paşa kumandasıyla sevk etmiş olduğu kuvve-i askeriye-yi kendi aleyhine hareketle gelüb 'Akka'yı muhasara ettiklerinde vuku bulan muharebede Cezzâr galib gelerek Selim Paşa Şam'a ve andan dersaadete bil-virüd Rumîli cânibinde sefer-i hümayında istihdam olunmuşdur ve muharebe-yi merkumeden sonra Cezzâr Dürzî dağı üzerine müceddeden ordular sevk ederek, azim-i muharebeyle meşgul bulunmuşdur" şeklinde anlatmaktadır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*. C. 5, Matbaa-yı Osmaniyye, Tertib-i Cedid, Dersaadet 1309, s. 37-38

leden en mutemet adamı, Mısır'dan beraber getirdiği kölesi Selim Paşa'ydı⁴³ ancak o da, 1199 (1783) tarihinde Cezzar emirü'l-hâc olduğunda vebadan vefat etmiş bulunuyordu. Diğer memlûku Küçük Selim'i ise kethüda tayin ettirmiş, uhdesine mirmiranlık ile Sayda mansıbını ve ardından da diğer memlûkû Süleyman Ağa'ya da mirmiranlık ile Trablusşam mansıbını verdirmek suretiyle kendi patronajını devlete tasdik ettirebilmişti. Devlet-i aliyyenin icazetini böylece kazandıktan sonra daha da güçlenen Cezzar bu kez Cebel-i Dürüz'ü hedef alır. Burada hâkim Emîr Yusuf ile dayısı Emîr İsmail arasındaki kavgaya müdahil olur. İsmail, Cezzâr Paşa'ya "akçeler vaad ederek" aldığı yardımla Cebel-i Dürzi'de iktidarı ele geçirmişse de, çok geçmeksizin Emîr Yusuf da Cezzâr'a "küllü akçe vaad" ederek tekrar kaybetiği mevkiini geri alır. 1202 (1786) tarihinde Uzun İbrahim Paşa Şam vâlisi olunca, Cezzâr'ın idarî alanı Sayda eyâletiyle mahdud kalır, bunun üzerine Emîr Yusuf artık Cezzâr'a mutad olan vergiyi vermekten vaz geçer⁴⁴.

III- Takrir'in Söyledikleri ve Söylemedikleri

"...bu memleketi Moskovlu zabt itmişken Allah'ın inâyeti ve şevketlü pâdişâhımın hüsn-i teveccüh-i aliyyesi asâr-ı berekâtıyla ellerinden alub fâthım olduğum ecilden padişahım bana mansıb verdiği fermân-ı hümâyûnunun başında düstûr-ı mükerrrem deyu unvan yazmış bu ne demektir bilmediniz mi?..."⁴⁵

Bu bölümde gerek takrir gerekse dönemin diğer kaynakları Cezzar'ın macerasını anlamak için yan yana kullanılacaktır. Öncelikle Arapça "karar" kelimesinden türetilen takrir, yerleştirme, yerini tayin ve tesis etme, sağlamaştırma, anlatma anlamlarında kullanılmaktadır. Osmanlı resmî yazışmaları içinde, bir işi resmen ve tahriren ilgili yere beyan etme manasında kullanılan takrir, bugün rapor kelimesine karşılık olarak kullanılmaktadır⁴⁶. Bu çalışmaya konu olan metin, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde E 4029 sayıda kayıtlı bulunmaktadır⁴⁷. Dokuz varaktan meydana

⁴³ Cezzâr Ahmed, Selim Paşa'yı seraskeri olarak tayin etmekle, Mısır'da başlayan dostluklarını ve güveni ödüllendirmiş olmaktadır. Cezzâr'ın yakın çevresindeki Büyük Selim Paşa (el-Kebir), Küçük Selim Paşa (el-Sagîr) ve Süleyman Paşalarınönemli mevkilere tayini hakkında bkz. Philipp, a.g.m., s. 95

⁴⁴ Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 107

⁴⁵ Bkz. Metin 3a

⁴⁶ Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, s.425, Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998, s. 214

⁴⁷ Genel takrir formuna uygun olarak bu çalışmaya konu olan metinde de elkab bulunmamakta ve meselenin doğrudan izahına başlanmaktadır. Diğer taraftan bu 8 varaktan meydana gelen takrirden imza, mühür ve tarih bulunmamaktadır. Bu durum, XIX. yüzyıla kadar takrirlerde bu bilgilere yer verilmemesiyle izah edilebilir.

gelen bu belge Cezzâr Ahmed Paşa'nın Akkâ⁴⁸, ve Beyrut gibi şehirlerin dâhil olduğu Sayda vâililiği dönemindeki icraatlarını anlatmaktadır. 1775 senesinde Sayda vâililiğine tayin edilen Cezzâr Ahmed Paşa, 1804 senesinde vefat edinceye kadar idarî merkez olarak Akka'ya kullanmıştı. Takririn yazıldığı tarih belgede yazılmamıştır, ancak "...*Bundan evvelce şu karşuda bayır üstünde bir bâb-ı Dürzî manastırı görünür anın altında çukur içinde Üsküdar kadar bir karye vardır. Paşamıza vergüsünü vermediler ve redd ile cevap vardılar. Ba'dehû bir bayrak Arnavud askerini bayurlara gönderdi...*"⁴⁹ şeklinde anlatılan bu olay Ahmed Cevdet Paşa'ya göre 1786 yılında gerçekleşmiştir⁵⁰. Zira Dürzî Emîri Yusuf, bu tarihte Cezzâr Paşa'ya vergi ödemeyi reddetmiştir. Diğer taraftan, metinde Napolyon'un Mısır'ı işgaline dair bir ifade olmamasından hareketle metnin 1798 yılıöncesinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda takririn yazıldığı tarih aralığını 1786- 1797 olarak tahmin edebiliriz.

Takrir, muhteva olarak Cezzar'ın Suriye'de kurduğu düzenin içeriğini teşhir etmesi, onun iktidar teknikleri ile bölge sosyolojisi hakkında kısa ve fakat ayrıntılı bilgiler sunması açısından oldukça kıymetlidir. Form olarak ise, Takirci ile Cezzar'ın ikili konuşmasının takirci eliyle kağıda dökülmesinden ibarettir. İsmi meçhul takrir yazarının, İstanbul'dan bizzat Sultan (I. Abdülhamit veya III. Selim) tarafından Cezzar nezdine tahkikat için gönderildiği alenidir. Başka bir ifadeyle, takirci kimliği ve görevini gizleyerek espionaj yapan bir hafiye değildir. Her iki taraf durumun farkındadır. Cezzar anlatmakta, takirci yazmaktadır. Hatta takircinin araştırdığıözne ile arasındaki mesafeyi kaybettiği, kimi yerde Cezzar'ın adamı gibi konuştuğu açıktır. Takrir'cinin Cezzar'la sadece konağında oturup sohbet etmediği, onunla birlikte mezkur coğrafyada gezindiği de anlaşılmaktadır. Takrir'de iki yerde bu gezinti mahalleri anlatılmaktadır: İlkinde Cezzar ve Takrir'ci daha önce Paşa'nın Arnavut askerlerine yağmalatıldığıönünde bir Dürzî manastırının bulunduğu bir 'karye'yi uzaktan seyrederek. İkincisinde, kurduğu düzeni göstermek üzere Cezzar Paşa onu iskelelere davet eder. Konuşma esnasında takircinin Cezzar'a yönelik hitabı ise 'sultanım'dır!

⁴⁸ Akkâ, Eski Ahit'in Hacco (Akko), Yunanlıların Ptolemais ve Fransızların Acre olarak adlandırdıkları Filistin'in batısında bugün İsrail sınırları içinde bulunan bir sahil şehridir. Haçlı seferleri şehir için önem arz etmektedir, 1104'te I. Baldwin şehri ele geçirmiş ve Hıristiyanlar için merkez haline getirmiştir. 1187'de Selahattin Eyyubişehri haçlılardan geri almışsa da 1191'de Philippe Auguste ve Arslan Yürekli Richard tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Burası aynı zamanda St. Jean tarikatının da karargâhı olmuştur. Bu sebeple şehir, St. Jean d'Acre ismiyle anılmıştır. 1291'de Sultan El-Melikü'l-Eşraf şehri fethederek, Hıristiyanların Filistin'deki hâkimiyetlerine son vermiştir. XVIII. yüzyıl ortalarında Akkâ, Celile'de bir devlet kuran Şeyh Zâhir tarafından başkent yapılmıştır. Bkz. F. Buhl, "Akkâ", *IA*, C.1, (1978), MEB, ss. 250-251, ayrıca Akkâ şehrinin XVIII. yüzyıldaki sosyo-ekonomik ve siyasi tarihi için bkz. Thomas Philipp, "Social Structure and Political Power in Acre in the 18th Century", *The Syrian Land in the 18th And 19th Century*, Ed. Thomas Philipp, Steiner, Stuttgart 1992, ss. 91-108, Thomas Philipp, *Acre: The Rise and Fall of a Palestian City, 1730-1831*, Colombia University Press, New York 2001, s. 18-19

⁴⁹ Bkz. Metin 4b

⁵⁰ Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 107

Nitekim Takrirci Cezzar'a yönelik hayranlık dolu uzun cümleleri şu soruyla; rica eyleyerek bitirir: '*Ve cümle âlem Cezzâr Paşa'nın hasm-ı kâvisidir. Böyle iken bu kadar haşarat içinde nice adam edebilir ferd korkmaz mı deyü ahvâl ve keyfiyetinden evza'-ı hareketından suâl edüb beyân ve müşkilâtını hal ile 'ayân eylesini rica eyledim. ' Müşkilat' görev olmalıdır. Cezzar'ın verdiği cevap da sultanadır: 'Şöyle zan ederim ki bugün bir kabâhat eylesem yani devletlü efendimizin mugâyir-i rıza işinde bulunsam hâlâ olduğu mekânda işidüb tarihi ile yazub felan gün sen şu işi etdin bir dahi etme, eğer eder isen kahr-ı tığ-ı düsturânem ile hakkından gelirim deyü hitâb ve 'ıtab nâmesi zuhûr eder. Keşf ile midir kerâmet ile midir nucûm ve remle ile midir veyahud bu taraflarda mevcûd sınıf-ı askeriyye birbirine züddü'dür, onların casusluğu ile midir bilemem. Ancak bilirim ki ahvâle vukûf-ı tâmmı vardır ve doğru ve sâdik hizmetkâra mufârik olmuştur.'*

Cezzar için Osmanlı sultanı 'devletli efendimiz' dir, hakkından gelirim diye hitabı zuhur eder, ahvale vukufu tamdır, Sayda'da belki de casusları vardır, Cezzar ise sadık hizmetkardır. Ancak Takrir alt ve esas metin olarak aslında 'hizmetkar'ın övgüsüne adanmıştır. Öyle ki birkaç yerde Cezzar Sayda ve havalisinde kurduğu düzenin, bizzat Sultan'ın İstanbul'da tesis ettiği nizamdan daha sağlam olduğunu belirtmekten çekinmez; Cezzar camilere çeki düzen verir, cemaati namaza icbar eder ve '*İstanbul gibi pâdişâh yasağı üç gündür demek kaydında olanları nâr-ı şimşî-ir irâd ile tomar ömrünü dürüb*' büker. Keza Cezzar'ın kalelerine Dürzi dağından, Halep ve Şam'dan vesair yerlerden- Arap, Türk ve ya Yerli- gelenler bölükbaşının memuruna silahlarını teslim ettikten sonra şehre girebilirler. Cezzar'ın kaleleri '*İstanbul kalesi gibi müseyyeb değildir ve sizin kolluklar gibi müsâade etmezler ve taraf gözedüb hatıra ri'âyet etmezler. Hatıra ri'âyet edenlerse ölmek lazım gelirse zabiti muvaffakiyetle hakkından gelinür.*' Ayrıca o, asayiş adına 1791 senesinde Akkâ şehrine tüm giriş kapılarını yıktırarak, karadan ve limandan olmak üzere sadece iki kapı bırakır⁵¹.

Cezzar'ın bu ve benzeri fiillerinde Takrir, esasen 'ideal bürokrat'ı, İstanbul'da bile bulunmayan emsalsiz veziri, 'hikmet-i hükümet'in canlı örneğini tasvir eder. Nitekim daha takririn başlarında Cezzar, harp ve darb erbabı yetmiş iki milletten başka Dürzi şedidini de hizaya getirendir. Şam, Akka, Sayda ve Beyrut arasındaki kalelerde yedi bin askerî vardır ki bunların ulûfeleri yıllık altmışüç bin kûsur kese akçe eder ki bu hazine İran şahında bile bulunmaz. Ayrıca Mekke'de çeşitli sınıflardan üç dört bin âdem de eline bakar. Öyle ki her kime rastlansa '*bizler Cezzar levendatlıyuz deyü cevap iderler.*' Takrircinin içinde övgü gizlenmiş sualleri bitmez: Kaleleri tamir eder, cami ve tekke yaptırır, yetmezmiş gibi İstanbul akçe istedikçe bulup gönderir ve üstelik '*Ve cümle âlem Cezzâr Paşa'nın hasm-ı kâvisidir*'. Dürzi şedidi ve Arnavut eşkiyası gibi unsurlara söz geçirir. İlk paragrafta bahsedilen rica ile yöneltilmiş suali takrirci bu methiyeden sonra sorar. Takrir'cinin takririn girişine koyduğu bu uzun cümlelerden Cezzar'ın sadece bir vâli-i vilâyet değil, bir bölgenin yerel ve muktedir sultanı ortaya çıkar. Siyasî akıl ve bilhassa şiddet, kurduğu nizamın ayrılmaz

⁵¹ Philipp, a.g.m., s. 93, 107

parçasıdır. Nitekim cami mütevellilerini ‘*ahz u şerî’ en katl ve idâm edib câmi-i şerîfleri zabl’* eyler, ana baba sözü bile dinlemez beş çeşit askeri birbirine kırdırır. Bu beş çeşit asker, deli askeri, tüfenkci askeri, Arnavud askeri, yerli askeri (yerliye)⁵² ve Mağribi askeridir. Takrir bu beş nev askerden *deli* askeri ile *tüfenkçiler* arasında çıkan kanlı bir nizâyâ da yer verir: Cezzar suhulet sağlanmayınca Deli askerini tüfenkçilere karşı tahrik eder, mukateleyi tüfenkçiler kazanınca bu sefer onları Arnavutlara paralatırır. Arnavud isyan edecek olsa onların da hakkında gelecek elinde yerliler vardır. Nitekim bir yerde takrirci, ‘*Paşa efendimiz hazretleri sâdiku’l-kavl doğru âdem tedarik edeyim deyü adam öldürmekden ve burun ve kulak kesmekden usandı.*’ Der.

Cezzar Ahmed Paşa’nın Sayda vâililiğine tayin edildiği 1775 senesine gelindiğinde, İmparatorluğun Balkan topraklarında olduğu gibi, Suriye bölgesinde de paralı asker ve eşkiya arasında bir sınır yoktu. Cezzâr’ın vâililiği döneminde de bu bölgenin askerî vaziyetini, özel ordular ve yerel halk arasından toplanan askerler belirlemekteydi. Düzensiz askerî birliklerin birçoğunun ortaya çıktıkları bölgenin sosyal ve kültürel şartlarına uygun teşekkül ettiklerini söylemek mümkündür. Bunlar aşiret esash ya da cemaat kaynaklı savaşılar olabilmektedir. Cezzâr Ahmed Paşa’nın Sayda vâililiği döneminde Dürzî eşkiyalarıyla mücadelesi önemli bir meseledir⁵³. Ayrıca Türkmen ve urban (bedevî göçebe), geçici yerel savaşılar veya kervan yollarının muhafazasında hizmet edebiliyorlardı. Diğer taraftan yerel askerî gruplar arasında levendler de bulunmaktaydı. Aksan’ın tanımıyla, çoğu Anadolu ve Balkan kökenli, Osmanlı ordusu tarafından terhis edildiklerinde kiralanan asker haline gelen kişilerdi ve bunlar Arnavut, Kürt ve Mağribî olabiliyorlardı. Mağribiler *deliler* veya *başbozuk* süvariler olarak da bilinmektedir⁵⁴. Kara levendlerin İran muharebesi ve 1768 Rus savaşındaki asayiş ve düzensizlikleri sebebiyle 1189 sonlarındaki (1776 Şubat M.) bir fermanla levend ocağı lağvedilmiş, bunlardan bir kısmı ele geçirilerek katledilmiş, bir kısmı da kimliğini saklayarak Akkâ’da Cezzâr Ahmed Paşa ve Şam vâlisi Azımzâde Mehmed Paşa’nın yanına kaçmışlardır⁵⁵. Takrirden anlaşılacağı üzere, bağımsız Bosnalı veya Arnavut grupların yanında Levendlere de ordusunda önemli bir yer vermişti⁵⁶. Paşa’nın farklı kaynaklardan gelen askerî bir güce sahip olmasının sebebi, diğer yerel iktidar sahipleri gibi onun da, yerel ağların ve sadakat-

⁵² Yerliye hakkında bkz. Cohen, a.g.m., s. 44-45, ayrıca bkz. Shimon Shamir, “As’ad Pasha al-‘Azim and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26/1 (1963), s. 8-9

⁵³ Burada hatırlatmak gerekmektedir ki Sayda eyaleti, Lübnan Dürzîlerini kontrol altında tutmak gayesiyle 1660 senesinde Osmanlı idarî taksimatı içinde yerini almıştır.

⁵⁴ Bkz. Aksan, a.g.e., s. 243, diğer taraftan Özkaya’ya göre tımarlı sipahiliğin bozulmasından sonra, beylerbeyi ve sancak beyleri savaşılar yeterli sayıda askerle katılabilmek veya buldukları yerlerde emniyetlerini tesis edebilmek için levend beslemekteydiler. Bkz. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayanlık*, s. 74, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Levend”, *IA*, C.7 (1971), MEB, s. 47, ayrıca bkz. Cohen, a.g.m., s. 46-47

⁵⁵ Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 624-625, “Levend”, s. 47-48

⁵⁶ Bkz. Metin 4a

lerin güvenilirliği ile ilgili şüpheleridir. Bundan dolayı, *yerliye* dışında, harici anasırla (Arnavut, Bosnalı veya Mağribî) kendi paralı ordusunu kurmuş ve finanse etmiştir⁵⁷.

Diğer yandan Cezzâr'ın köleleri arasında bir ayaklanma meydana gelmiş, Cezzâr'ın kendilerini öldürteceğinden korkan köleler, otuz Boşnak askeriyile hazineye gidip anahdar ağasını etkisiz hale getirmiş, saraydarları öldürüp ve hazine gılmanını zindana atmışlardır. Ayrıca başka köleleri de, Cezzâr'ın kendilerini katlettireceğinden endişe ederek silahlanmışlardır⁵⁸. Cezzâr Paşa onların üzerine gittiye de başarılı olamamıştır. Bu sırada Cezzâr Paşa'nın hazinedarı -ki Küçük Selim Paşa'nın biraderidir- hapisteki köleleri serbest bırakmış, Burc-ı Kebir'deki hazineye götürmüş, burada topları şehre çevirtmiştir. Bu ahâli-yi beldede bir korku ve endişeye sebep olmuştur. Def-i fitne için müftü-yi belde Cezzâr Paşa'dan, kölelerin affedilmesini rica etmiştir. Cezzâr ise şehri terk etmelerine müsaade etmiştir. Ancak köleleler Selim Paşa'nın yanına giderken, Cezzâr Paşa da geride kalan kölelerin bazılarının burnunu ve bazılarının da kulaklarını keserek Mısır'a göndermiştir. Diğer taraftan firari olan memlûkler Küçük Selim Paşa'nın yanına gittiklerinde affedilmeleri için onun Cezzâr'a bir arzuhal yazmasını rica etmişlerdir. Cezzâr Paşa'nın yakınlarından Süleyman Paşa, Selim Paşa ile müttehid olduğundan asker toplayıp, Akkâ üzerine yürüyüp, Cezzâr'ı öldürerek yerine Selim Paşa'yı geçirmeye karar vermişti. Cezzar'ın katli için Selim Paşa, Dürzi emiri Yusuf ile anlaşarak, Cezzâr'ın emir Yusuf üzerine gönderdiği askerî birliği Paşa'ya karşı kullanmıştır. Diğer taraftan Selim Paşa, Beyrut mütesellimini ve Cezzâr'ın Mağribî askerini itüfaka davet etmiş ve askerinin Sayda'da toplanmasıyla Sur üzerine hareket etmiştir. Selim Paşa Sur'u ele geçirdikten sonra, Akkâ üzerine hareket etmiştir. Cezzâr Paşa'nın işe yarar askerî birlikleri Selim Paşa'nın komutasına geçtiği için Paşa, o bölgede bulunan mültezimi, erbâb-ı mukaatatu ve meşâyihî yanında toplayarak, zahire ve mühimmât-ı lâzimeyi teminde bir sıkıntıyla karşılaşmamıştır. Akkâ içinde Çolak Osman'ın idaresindeki bir miktar Arnavud askerinden başka kuvvete sahip olmayan Cezzâr'ın hâkimiyetinin bu şekilde zarar görmesi Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, "herkes bunca âsâr-ışiddet ve tadiyahatını gördükleri devr-i Cezzâr'ın inkizasına med-i nazar memnuniyetle muntazır olmuşlar" diyerek halkın memnuniyetini dile getirmiştir⁵⁹. Yine de Cezzâr'ın Boşnak, Arnavud ve Mağribîlerden mürekkep ordusu bu isyanı bastırmayı başarmıştır. Akkâ'daki yerini güçlendiren Cezzâr, Şahaboğullarını, Şûf ve el-Muhtar'da şeyhü'l meşâyih olan Canbuladoğlu ailesi ile, Nakdiye, Talhukiye, Mülkiye, Hammadiye, Şa'biye, Ceyşiye, BenûŞadyâk ve Arslaniye aileleri nezdinde ciddi bir nüfuz kazanıp, onlardan maktû bir vergi almaya başlamış, hatta bazılarına vâililik vermeye kalkışmıştır. Bu durum Cezzâr'ın o bölgede bağımsızlık elde etme arzusunun bir delili olarak

⁵⁷ Aksan, *a.g.e.*, s. 71

⁵⁸ Bkz. Şehabettin Tekindağ, "Cezzâr Ahmed Paşa", *IA*, C. 3 (1977), MEB, s. 156

⁵⁹ Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 108

görülmüştür. Hatta, Akkâ hapishanesinde bölge meşâyihinden, Canbuladoğulları ve Nakdiye ailesinden bir çok kimse uzun süre tutuklu kalmıştır⁶⁰.

Şiddetin nizam kurucu bir aparat olarak kullanılmasının *başarılı* diğer bir örneğini takrir bize anlatır: Gümrüklerdeki yolsuzluklar karşısında Cezzar bir kaç gümrükçüyü öldürtür. Bir siyah libas giydirdiği Müslüman gümrükçünün yanına birer nefer Rum ve Yahudi yazıcı verir. Gümrüğe gelen mallar deftere kayd olur, tüccara kolaylık sağlar ve netice de yolsuzluk engellenince ‘*bezirgân ve tüccâr mâli emîn olduğundan Trablusşam ve Lazkiye ve Antakya taraflarına gitmeyüb bu tarafa gelirler.*’ Aslında takrir boyunca şiddet yargılanmaz, aksine şiddet-ve siyaset- olmaksızın böylesi bir düzenin kurulamayacağı ihsas ettirilir.

Takrir de Cezzar’ın nefret objesinin, şiddetinin yöneldiği esas unsurun Dürziler olduğu anlaşılıyor. Nitekim nerede Dürzî kelimesi geçse orada olumsuz sıfatlar mütemmim cüz görevi üstlenmektedir: “*Din ve iman nedir bilmezler ve cümlesi Dehrî ve Hulûlidir*”⁶¹ ler, onlar buldukları bölgede altın ve gümüşten sikke basturacak ve bunu askerlerine savaşmaları karşılığında bahşiş ve ulûfe olarak verebilecek kadar güçlüdürler. Cezzâr’ın uzun süre bu meseleyi çözmemesinin sebebi de budur. Cezzar takriciye Dürzî manastırına yakın olup vergi vermeyen bir Dürzî köyünü nasıl hizaya getirdiğini anlatır: Cezzar onların üzerine ‘bir bayrak’ Arnavut salar, fakat ilk müsademede Dürziler Arnavutları ‘*kurşun eleğinden geçirüb göçür*’ürler. Cezzar üzerlerine yılgınlık çöken Arnavutlarla nasıl konuşulacağını bilir; onları Dürziler aleyhine tahrik eder. Arnavutlar galeyana gelir, Dürzî köyünü ateşe verirler, mallarını yağmalarlar. Bu anlatı Cezzar’ın emri altındaki beş nev askerinin her birine kavmi özelliklerini göre davranan bir siyaset pratisyeni olduğunu vurgular.

Ayrıca Cezzâr Paşa’nın Mısır’ı terk edip ve Sayda’ya geliş serüveninin temelinde, Mısır’ın Memlûk beylerinin iktidarlarını Suriye bölgesinde yayma gayretleri esnasında Dürzî emirleriyle girdikleri çatışma yatmaktadır⁶². Takrir’e binaen Şam, Akka, Sayda ve Beyrut arasında bulunan ordusu, toplam 7 bin süvari ve piyadeden mürekkeptir⁶³. Takirde zikredilen rakamlara göre, bu ordunun aylık masrafı 5320

⁶⁰ Bkz. Tekindağ, a.g.m., s. 157.

⁶¹ Bkz. Metin 4b. Kur’an’da müşriklerle ilgili, “Onlar: Hayat dünyadakinden ibarettir; yaşar ve ölürlük; bizi ancak zaman (el-dehr) helak eder – derler” (XVI,23) ayetine atfen, Allah’ın vücudunu ve dünyanın Allah tarafından ve Allah’ın lütf ve keremi ile yaratıldığını inkâr ile iktifa etmeyerek, dinlerin başlıca ahkâmını (şeriat, ahreti ve ceza gününü) tamamen reddederler. Zaman ile maddenin sonsuz olduğunu iddia ederek, dünyadaki olayları sadece tabiat kanunlarına uymak sureti ile meydana geldiğini kabul eden topluluğa verilen isimdir. Bkz. I. Goldziher, “Dehriye”, *İA*, C.3, MEB, s. 512. Hulûl ise, felsefi bir ıslahatır. Hulûl, Arapça çözmek, bir yere konmak, bir yere ve mahalle yerleşmek anlamındaki *Halla* kelimesinden türetilmiştir. Hulûl, ruh ile bedenün özel (cevherî) birliğine ve ayrıca akl-ı fa’âlin insan ile hulûl yani Allah’ın beşer ile birliği manasında kullanılmaktadır. Bkz. Louis Massignon, “Hulûl”, *İA*, C.5, s. 584-585

⁶² Bkz. Metin 4a-4b

⁶³ Cohen, 1780 senesinde Cezzar’ın ordusunda bulunan Arnavut askerinin sayısını bin olarak belirtmektedir, bkz. a.g.m., s. 48.

kese akçe, yıllık 63.850 kese akçedir. Cezzar ayrıca İstanbul'dan talep edilen akçeyi gönderir, cami, mescid ve tekke inşaatlarını sürdürür⁶⁴.

Cezzâr Ahmed Paşa, dağlarda Dürzî eşkiyasının takibi için lazım gelen büyük toplar naklemediğinden, İstanbul'dan talep ettiği “*biri araba ve mühimmatıyla mükemmel, dördü arabasız ve mühimmatsız beş kına Osmanlı icadı sürat topu ile araba ve mühimmatı*” ve ayrıca “*araba ve mühimmat yapmak üzere ustalar ve beş yüz humbara*”nın⁶⁵ gönderildiği 20 Rebiülevvel 1199 (31 Ocak 1785) tarihli belgede zikredilmektedir. Bu meselenin fasılalarla kendisini gösterdiği anlaşılmaktadır. İstanbul'un Cezzâr'a gönderdiği bu askerî yardımın üzerinden sekiz sene geçtikten sonra “*daire-i itaatten çıkan Sayda'nın Dürzî ve Kızılbaşların tenkil ettiğini ve rüesadan seksen birinin kellelerini gönderdiği*”ne dair İstanbul'a bir tahrirat ulaşımıştır⁶⁶. Diğer taraftan 1203 (1787) tarihinde Şam vâlisi İbrahim Paşa tarafından Dersaadet'e gönderilen bir tahrirâtda Dürzî meselesinin başka bir anlatımı yer alır. Cezzâr Paşa İstanbul'a Dürzîlerin ayaklandıklarını yazarken, İbrahim Paşa da huzuruna gelen Dürzî emiri Yusuf'un beyanlarının aksini söylediğini, bir isyan olmadığı halde Paşa'nın Dürzî dağına “asker gönderilmek misüllü vahşeti mucib muamele”de bulunduğu bildirecektir⁶⁷. Cezzâr Ahmed Paşa ile Dürzî Beyler arasındaki çatışmanın temel sâikleri arasında siyasi iktidar mücadelesinin yanı sıra servet kaynakları etrafında bir çekişme de yatmaktadır. Hıristiyan, Dürzî, Şiî nüfusuyla Cebel-i Lübnan cemaat yapılanmasının en güçlü olduğu bölgelerden biridir. İktidar her dinî cemaatin yaşlılarınınca temsil edilmekteydi ve bu kan bağı (asabiye) ve ittifak hiyerarşileriyle desteklenmekteydi. Tabiiyatıyla yerel iltizamlar⁶⁸ bu cemaat liderlerinin elindeydi⁶⁹ ve Cezzâr'ın bölgede nüfuz sahibi olmasıyla birlikte vergi toplama işinin (mültezimlik) tek kişinin kontrolünde olmalıydı. Aslında Cezzâr'ı paşalığa ulaştıran siyasi ortam mezkûr bölge için aleyhte özellik-

⁶⁴ Bkz. Metin 1b-2a, Özellikle Akkâ'da biri kendi adını taşıyan altı cami, iki çarşı, hanlar, çeşme, yedi su değirmeni ve hamamlar yaptırmış, ayrıca kentün surlarını tahkim ettirmiştir. Bkz. Emecan, a.g.m., s. 518.

⁶⁵ Bkz. BOA (C.AS. 9120).

⁶⁶ Bkz. BOA (HAT 56405), (HAT 8861).

⁶⁷ Bkz. BOA (HAT 8185) Ayrıca Cezzâr Ahmed Paşa'nın Dürzîlerle mücadelesinde Arnaut askerleri kullanması dikkat çekicidir. Ayrıca Cezzâr Paşa'nın Dürzîlerle mücadelesinde kendisine yardım eden Küçük Selim ve Süleyman Paşaların XVIII. yüzyılın sonlarında (1797) Dürzîlerin tarafına geçiş, Cezzâr'ın idaresindeki bazı mahalleri zapt ettikleri görülmektedir. Bkz. BOA (HAT 8137).

⁶⁸ Arapça lüzüm kökünden türeyen iltizam terimi, özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi geliri toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması demektir. Devletin genellikle belirli bir yerle mahdud vergi unsurlarından oluşan mukataa birimlerini vergilendirmeyi, müzayedeye ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre için kârı ve zararı mültezime ait olmak üzere kefaletle devretmesidir. Bkz. Mehmet Genç, a.g.m., s. 154-155.

⁶⁹ Bruce McGowan, “Âyanlar Çağı, 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, C.2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 797, Cohen, a.g.m., s. 312-327, Cebel-i Lübnan bölgesindeki Dürzî emirlerinin idarî mevkileri hakkında bkz. Maroun Kisirwani, “Foreign Interference and Religious Animosity in Lebanon”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 15, No. 4 (Oct., 1980), s. 687.

lere sahip olsa da, Cebel-i Lübnan ve Doğu Akdeniz kıyılarında toprağı ve geliri denetleyen Dürzî Cemaatinin (BenûŞihab), yerel âyan ya da mütegalibenin (Zâhir Ömer, Cezzâr Ahmed Paşa) büyüyen gücünü, artan tarımsal üretim ve ihracata dayandırmak da mümkündür⁷⁰.

Gerçekte o, valilik uhdesinde olan bir ayân-despottur. Gerek tahrir, gerekse Cezzar'ın merkez ve taşra dahilindeki statüsü onu bir ayân⁷¹ olarak tanımlamaya izin verir. Vasıf Tarihi'nde Cezzar'ın Sayda valiliğine niçin atıldığı açıklanırken kurulan cümleler onun bir ayân olarak kabul edildiğinin de delilidir:

“Devlet-i aliyye'ye dost olan düvelin birinden istikrâza karâr verildiği halde Devlet-i aliyye'den rehin ve ribh talebi ihtimâli vardır mülâhaza olunur ise ancak bu maddeler mülâhaza olunmalı ve mirilü eyâlâtın vüzerâya ber-vech-i mâlikâne verilüp mu'accelâtu alınmak maddesi hâricde vücûdu olmayan ma'âni makûleden istinbât-ı ahkâm etmek gibidir. Ya'ni muhâli temennîdir, zirâ asrımızda mevcûd olan vüzerâda yesâr u servet mefkûs olup el-ân ağınyâlarından ma'dûd olan Cezzâr Ahmed Paşa'ya Sayda eyâleti ber-vech-i mâlikâne verilmek mümkündür, ancak bu tasarrufdan fakat yüz elli yâhud iki yüz kise hâsıl ve o dahi lâ-tâil kabilinden olup Devlet-i aliyye'nin ednâ bir sülmesine hâil olmayacağı zâhirdir”⁷².

Merkez ve taşra arasında aracı kurumların varlığı, Devlet-i aliyye gibi geniş topraklara hükmeden imparatorlukların yabancısı değildir. Bu cümleden eşraf ve âyan Osmanlıların 18. yüzyıl öncesinde de aşına oldukları kavram ve kurumlardandı. Lakin uzun süren harpler, tarım devrimi ve merkantilist altyapılardan mahrumiyetten kaynaklanan gelir kıtlığı bu kurumun mahiyet değiştirmesine yol açacaktır. Salzman'nın da ifade ettiği gibi, XVI. yüzyıldan itibaren vergi ve kiralara genellikle

⁷⁰ Doğu Akdeniz ve Bilâdü's-Şam'da 18. yüzyılda tarım ekonomisinin durumu hakkında bkz. Faruk Tabak, “Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegün Kontrolü (Yak. 1700-1850)”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev. Zeynep Altok, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, ss. 158-161.

⁷¹ Âyan(اعيان), Arapça göz mânâsına gelen “ayn” kelimesinin çoğulu olan ayân eşraf ve ekân ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf ve vâli olarak kabul edilen yerli hanedanlar, ayrıca ayân, derebeyi veya mütegalibe kelimeleriyle de karşılık bulmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ayânlığın dikkat çekici yükselişi XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. Halk ile devlet arasındaki işlerde aracı olarak rol oynayan ayânın, bulunduğu bölgenin ihtiyaçlarını temin etmek, vakıfların tevliyet ve nezaret işlerini yürütmek, fiyat tespiti yapmak, vergilerin tahsil zamanını belirlemek gibi görevleri bulunmaktaydı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru ayân, iltizama katılmak ve çiftçiye borç para vermek suretiyle servet ve toprağını genişlettiği görülmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Âyan”, *İA*, C.2 (1979), MEB, s. 41-42, Özcan Mert, “Âyan”, *İA*, C.4, TDV, İstanbul 1991, s. 195-196, ayrıca bkz. Halil İnalcık, “Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed. Thomas Naff, Roger Owen, Southern Illinois University Press, London 1977, s.30, Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo Shuppan, Tokyo 1976, s. 2.

⁷² Bkz. Ahmed Vâsif Efendi, *a.g.e.*, s. 192, ayrıca bkz. Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, s. 254.

yerel hazinelere veya yerel otoritelerin (âyân) tasarrufuna bırakılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu doğrudan vergilendirme metodlarını tecrübe etmeye çalıştıklarında bile yerel otoritelere başvurmak zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda gelir kaynaklarının ve makamların mukataa⁷³ olarak satılması sadece ekonomik faaliyetler olarak algılanmamalıdır. Zira bu durum ayrıcalık ve yükümlülüklerin, dolayısıyla da siyasal mevkiin yeniden tanımlanmasını gerektirmişti. İltizam ve makam satışlarının neticesi olarak yeni yönetim biçimleri teşekkül etmişti⁷⁴. Makam satışları taşra kentlerinin yerel iktidarlarını, kentli âyânın idarenin devamlılığındaki rolünü ortaya çıkarır⁷⁵. Ayrıca vâlilerin yerlerinin sık sık değiştirilmesi uygulaması, vergilerin taşrada toplanması meselesinde, kendi bölgelerini iyi tanıyan ve kendileri de bölgelerinin önde gelen toprak sahiplerinden olan âyânların *aracılığına* ihtiyaç duyulmuştur⁷⁶. Aslında eyalet, sancak ve kazaların belli sürelerle mültezim ve mütesellimlerin uhdesine bırakılması 17. yüzyıldan beri uygulanmakta ve vergilerin toplanması işini mütesellimler yerine getirmekteydi⁷⁷. Aynı zamanda eyaletteki hazine arazileri merkez tarafından ihale yoluyla iltizama veriliyor, tahsilatın yapılmasını ise mültezimler daha alttaki mültezimlere veriyordu. Mültezimler, müzayedede konusu olan mukataayı, vaat ettiği gelir, sebep olacağı masraf ve bırakacağı kâr hakkındaki tahminlerine göre kıymetlendirdikten sonra, devlete senelik olarak ödeyebilecekleri miktara göre tekliflerini yaparlardı⁷⁸. Bu uygulamanın XVIII. yüzyılda tek bir iltizam sistemi halinde birleştiği görülmektedir. Önceden askerî sınıf mensuplarına tahsis edilen dirlikler artık hazineye ait mukataalar olarak kabul ediliyor ve bunların bir kısmı vâlilere veriliyordu. Hazineye nakit akışını sağlayan bu sistemle, iltizama verilen arazilerin mülkleştiği görülmektedir⁷⁹. Böylece tüccar, askerî sınıfa mensup olanlar veya toprak sahibi yerel önde gelenler (âyân), vergi toplama işini alma rekabetine girmişlerdir⁸⁰. İltizam, âyânın nüfuz ve zenginliğinin en önemli kaynaklarından biri haline gelecektir. Mirî toprakların vergi gelirinin iltizam usulüyle toplanması yeni bir uygulama olmamakla birlikte, XVIII. yüzyılın uzun süren savaşları ve mâlî sıkıntılar neticesinde mültezimlere daha geniş vergi toplama alanı sağlamıştır. Devlet hazinesinin gelir kaynakları

⁷³ Mukataa, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinden itibaren kullanılan mâlî bir terimdir. Vergi miktarını, bazen de icar bedelini "kesmek" ve "kesişmek" anlamında olan "mukataa vazetmek" tâbiri ise, kimi zaman doğrudan "vergi tarh etmek" mânasına gelmektedir. Mukataa, bir gelir kaynağının belirli süredeki gelirinin maktû bir şekilde tevcih ve iltizam edilmesidir. Bkz. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi Ankara 10-14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler*, TTK, Ankara 1952, s. 432-433

⁷⁴ Bkz. Salzmann, *a.g.e.*, s. 46-47

⁷⁵ Bkz. Salzmann, 2011, s. 59

⁷⁶ McGowan, *a.g.m.*, s. 782

⁷⁷ İnalçık, *a.g.m.*, ss. 30,32

⁷⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2005, s.101, ayrıca bkz. İnalçık, *a.g.m.*, s. 36

⁷⁹ McGowan, *a.g.m.*, s. 784, ayrıca bkz. Nagata, *a.g.e.*, s. 4

⁸⁰ McGowan, *a.g.m.*, s. 785, ayrıca bkz. Mert, *a.g.m.*, s. 196

yani mukataat, mültezimlere kayd-ı hayat şartıyla mâlikâne olarak verildi. Böylece, mirî topraklar –mülkiyeti devletin olsa da- yerel âyân ve eşrafın uhdesine bırakıldı⁸¹. Diğer taraftan vergi ve mukâtaa gelirlerini toplamının dışında âyânın görevi, Cezzâr Ahmed Paşa örneğinde de görüleceği üzere, şehir ve esnaf için gerekli malları sağlamak, erzak ve sair emtianın fiyatlarını belirlemek, imar ve inşa işleriyle meşgul olmak, emniyeti tesis etmek ve suçluları cezalandırmak, askerî ihtiyaçları temin etmek, zahire ve mühimmâtın taşınması için hayvan tedarik etmektir⁸². Bu açıdan Cezzâr Ahmed Paşa'nın vâililiği, İmparatorluğun neredeyse genelinde izlenen adem-i merkezleşme ve bunun yerel otoritelerin lehine gelişen özellikleriyle uyumludur.

Tekrar takrir'e dönülecek olursa, Cezzar sadece şehirlerin asayişini sağlayan kişi değildir; Kahire, Gazze ve Ramle'den kayıklara zahire yükleyip anbarlara depo eder, ekmeğin/nân-ı aziz'in fiyatına narh koyar, 'eğer muhâlifî hareket eyledikde **İstanbul kadısına** şu kadar gurus verir de kurtulurum ümidi yokdur. Cerâ'imî vukû'unda canını hamur gibi seyf ile yoğurur ve yerlerine gelenlere gösterilir.'

Cezzar'ın nizam kuruculuğu kale kapısından şehrin içlerine; çarşı pazara da uzanır. Orada, Halep ve Şam'da samur kalpaklı, saçaklı kaftanlı zengin bezirgan tüccarlar vardır. Bunlar sureta İslam libası giyen, lakin her biri 'diyar-iâhirde'ki Avrupalılardan berat alıp 'kendilerini birer devletin bandıra ta'bir olunur bayrağı altına' sokan konsolos tercümanlarıdır. Böyle yaparak zimmilere mahsus vergiden kurtulduklarını sanırlar. Ancak 'vezir-i müşarünileyh' Cezzar Paşa, onların başlarından kalpaklarını alır, ödemedikleri cizye'lerin iki katını tahsil eder ve beldesinde 'ünvanlı kafir' bırakmaz. Oysa İstanbul'da rüşvetle her kapı açılmaktadır, denilerek Cezzar'ın nizamı ile sultanın nizamı gene mukayese edilir: 'Amma İstanbul'da her yer ricâlden başka Enderûn-ı hümayûn ağalarının yanlarına varub bir şişe çiçek suyu ile dört aded portakalı bir kâğıda sarub verir ve züğürt ağa ise bendeniz sana hizmet edeyim diyerek üzerine biraz mâl geçirüb rikâb ağalarını ve sâ'ireyi mahcûb eyledikde çaresiz bilmediğini bildim ve bilirüm diyerek biraz lakırdı söyler ki hem din ve hem Devlet-i aliyyeye muzırdır. Cezzâr beldelerinde öyle şey olamaz. Olmak dahi mümkün değildir dedi.'

Cezzar'ın çarşı-pazarda kurduğu düzen ve ilişkilere dair takrir dışında da referanslara sahibiz. Bunlara göre Cezzâr Ahmed Paşa Akkâ, Sayda ve Beyrut'ta ticarî faaliyetleri kontrolü altında tutmak için dikkate değer bir çaba gösterir⁸³. Özellikle Avrupalı tüccarın sıkça rağbet ettiği ve yüksek gelir getiren pamuklu, ipeklî ve hububat ticareti onun belirlediği şartlar altında gerçekleşmekteydi. Cezzâr'ın idaresi döneminde bazı ailelerin iktisadî alanda, özellikle de ticaret hayatında, ön plana çıktığı

⁸¹ Halil İnalçık, *Seçme Eserleri-II Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Ed. Emre Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 335

⁸² İnalçık, a.g.m., s. 43-45, Nagata, a.g.e., s. 9

⁸³ Bkz. E.D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, C.2, London 1912, s. 389

görülmektedir. Örneğin 1770'lerde Şam'da banker ve sarraflık yapan Yahudi Farhi ailesi, 1790 senesinde bu aileden Haim Farhi Akkâ'daki sarrafların şefliğine tayin edilmiş ve bundan sonra ailenin serveti ve gücünde mühim bir artış meydana gelmiştir. Cezzâr Ahmed Paşa ise Sayda ve Şam'daki siyasi kontrolünün yanı sıra, bu aile vasıtasıyla iktisadî hayatın kontrolünü de elinde tutmuştur⁸⁴. Aslında bu iktisadî güç onun siyasi iktidarının ve kapı halkının zeminini teşkil etmektedir. Bâbiâlî'yi de Cezzâr Paşa konusunda ihtiyatlı olmaya sevkeden bu iktisadî gücüydü⁸⁵.

Yabancılar konusunda Cezzâr'ı oldukça meşgul eden Fransızlar, fakir Müslüman kesimin desteğini kazanmış olan Paşa'ya karşı bölgenin zengin Hıristiyan Arapları arasında taraftar kazanmaya çalışırlar. Ayrıca hem Cezzâr Ahmed Paşa, hem de Fransa konsolosunun birbirlerini şikâyet ettikleri anlaşılmaktadır⁸⁶. İstanbul'daki Fransa elçisinin Cezzâr Paşa'yı şikâyetiyle ilgili yazılan hatt-ı hümayûnda, "...Bundan akdem Cezzâr Ahmed Paşa kullarının Sayda havâlisinde olan Françalunun su'-i etvâr ve hareketlerine da'ir ve França elçisinin dahi Paşa-yı müşârünileyhin tüccar França'ya olan zulm ve te'âdisine mütedâ'ir birbirlerine mütegayyir tahrirât ve takrirleri 'atebe-i ulyâ-yışâhâneleri el-'ard Cazzâr'ın tahrirati mefhumu münâsib ise França elçisine söylensin niçün böyle hareket ediyorlar imiş. Badehü iktizâsına göre tarafıma cevap verile..."⁸⁷denilmektedir.

Mezkûr metinde Sultanın hattı oldukça serttir; "*Bu takrîr ne şekil bir takrîrdir, bu elçi ne demek ister? Hilâf-ı ahidnâme-i hümayûna hareket etmemesini etraflı yazasın ve elçiye dahi iktizâ-yı vecbe üzere cevap veresin. Bu madde için mükâleme ne demektir? Re'îs Efendi iktizâsı üzere tarafıma ilzâm ederek cevap versin.*"⁸⁸ Zirâ aynı metinde, Fransa elçisi Sayda'da bulunan ve Cezzâr'ın "zulmüne" uğradıklarını iddia eden Fransız tüccarlarının kabahatlerinin olmadığını belirten takririnden bahsedilmektedir. Bir başka hatt-ı hümayûnda ise, Fransa elçisinin takriri üzerine Cezzâr'ın kabahatinin anlaşıldığı görülmekteyse de Sultan, "*takrîri gördüm, ahidnâme muktezası üzere davasına söz yokdur. Lakin kâfir hayr-ı hevahlık yüzünden vazifesi olmayan hususu niçün yazar? Benim vüzerâmın zulmüne vesâir haline ne karşı inha eylediğini dahi istemem. Eğer Cezzâr'ı te'dib edecek isem dahi anın inhasıyla etmem... ve Cezzâr'ın dahi hilâf-ı ahidnâme etmemesi lazımdır zira vesair devlete dahi sirâyet eder bu muameleyi terk edüb şürûta muvâfık hareket eylemesi iktizâsı üzere Cezzâr'a yazılmak lazımdır*"⁸⁹ demekten geri durmaz.

⁸⁴ Bkz. Thomas Philipp, "The Farhi Family and the Changing Position of the Jews in Syria, 1750-1860", *Middle Eastern Studies*, 20, 4 (1984), s. 40

⁸⁵ Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 605

⁸⁶ Bkz. BOA (55442)

⁸⁷ Bkz. BOA (HAT 9832)

⁸⁸ Bkz. BOA (HAT 9832)

⁸⁹ Bkz. BOA (HAT 55118)

Ancak Fransızlar karşılıklı menfaat çerçevesinde onunla iyi ilişkiler kurmak mecburiyetinde kalmıştır. 1782-1785 yıllarında yeni Fransa konsolosu Renaudot zamanında ilişkilerde kısmi bir iyileşme olduğu iddia edilebilir. Zira bölgede yeni Fransız kolonileri kurulmuştur⁹⁰. Ancak bu yakınlaşma 1798 senesinde Napolyon'un doğu seferi sebebiyle yeni bir boyut kazanmıştır.

Takrir, Osmanlı siyaset nazariyesinin veciz bir ifadesine de yar verir; bu '*din ü devlet*' in başka bir versiyonudur: '**şer'ien icra-yı şer'at-ı Muhammedi ve kâ-nunen 'ibreten li'l-gayr-i kahr u siyâset**'. Bu ilke Cezzar'ı da ihata ve tasvir eder. Nitekim Takrir Cezzar'ın kahr u siyasetini şerien meşrulaştırır. O '*Birkaç kere mirü'l-hâc olub hüccâc-ı müslimîni selâmet götürüb getirdü. Müslüman ve perhizkâr olub doğru ve sâdik olanlara muhabbet edüb tarik-i müstakîmden mugayire hareket edenlere emân vermeyüb katl eder.*'

Cezzâr Ahmed Paşa yukarıda zikredilen mirül haclık'ı kendisi talep eder, amacı otoritesini dinen yaymak ve meşrulaştırmaktır. 29 Zilkade 1204 (10 Ağustos 1790) tarihinde İstanbul'a yazdığı tahriratında Sayda eyaletiyle birlikte Şam-şerif mirü'l-haclığı kendisine verilirse, karşılığında dört yüz kese vereceğini bildirmiştir⁹¹. Daha önce, 1203/1787 senesinde Şam yolunda emirü'l-haclığı kimin yapacağı konusunda Şam vâlisi Azımzâde Abdullah Paşa ile rakip olmuşlardır. Şeyhü'l-İslâm ve hatta Mısır vâlisinin dahi görüşleri sorulmuştur. Ancak neticede Cezzâr Paşa'ya hem mirü'l-haclık görevi hem de Sayda eyaletine ilâveten Şam vâliliği tevdi edilmiştir⁹². 20 Rebiülevvel 1207 (5 Kasım 1793) tarihinde Hicaz yoluna ve urban ahvaline vukûfu sebebiyle "hüccacın azimet ve avdetlerinin selâmeti ve ahalinin temin-i rahatı için" Safed, Sayda ve Şam eyaletleri ve ayrıca emirü'l-haclığın uhdesine bırakıldığına dair Cezzâr Paşa'ya ferman gitmiştir⁹³. Bu durumda Cezzâr Paşa'nın artık Bâbüâlî'ye kendisini ispat etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Cezzâr Ahmed Paşa'nın bu bölgede hem halk hem de İstanbul nazarında itibarının ve nüfuzunun dayanaklarından biri Beyrut'u Rusların elinden alan bir "fatih" olarak kabul edilmesidir. Söz konusu takirde "padişah ona bu sebeble düstur-ı mükerrerem' diye unvan yazmış"tır⁹⁴. Cezzâr Ahmed Paşa'nın Beyrut'u Ruslara karşı müdafaası Osman Paşa'nın takdirini kazanmasına sebep olmuş, devamında 1775 senesinde Zahir Ömer isyanını bastırıldığında ise, asayişin temini için Akkâ'ya gönde-

⁹⁰ Bkz: Emecen, a.g.m., s. 517

⁹¹ Bkz. BOA (HAT 55164)

⁹² Bkz. BOA (HAT 11670)

⁹³ Bkz. BOA (C.DH. 13518), BOA (C.DH. 13125), (HAT 9592), ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 71, 297-298

⁹⁴ Bkz. Metin 8a, ayrıca Rusya'nın Beyrut'a denizden saldırmasıyla ilgili olarak bkz. W. Petersen, The Russian Occupations of Beirut, 1772-74. *Journal of the Royal Central Asian Society*, 42/3-4 (1955), ss. 275-286, Şhabettin Tekindağ, "XVIII. Yüzyılda Akdeniz'de Rus Donanması ve Cezzar Ahmed Bey'in Beyrut Savunması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 5 (1968), ss. 37-45

rilen, kapudan-ı derya Cezayirli Hasan Paşa'nın takdir ve teveccühünü kazanmıştı. Nitekim, Tekindağ'a göre onun önce Akkâ muhafızlığına ve sonra da vezaretle Sayda eyaletine vâli olmasını sağlayan Hasan Paşa'dır⁹⁵. Uzunçarşılı ise, Cezzâr Ahmed Paşa, sultan III. Selim'e olan hürmeti sebebiyle bir isyana kalkışmamış, diğer taraftan Cezayirli Gazi Hasan Paşa'dan sürekli çekinmişti. Çünkü Zahir Ömer isyanı sırasında Cezayirli Gazi Hasan Paşa, Cezzâr'ı bertaraf etmeye çalışmıştı⁹⁶.

İslam'ın müdafii Cezzar '*Hilekârân efrenciyeye*' karşı tedbirde de kusur etmez. o, Malta korsanlarının saygısını bile kazanmıştır ki gemilerine dokunmazlar.

Takrir, ayrıca coğrafya, o coğrafyada sakin kavimler, yetişen meyveler, şehirlerin düzeni, Müslüman ve gayri Müslim evlerin yapısı hakkında da antropolojik ve kısa bilgiler sunar.

Fezleke-i yekuni, Takrir'in son kısmı, bir tehdit içerir: '*Cezzâr'ın mansıbdâ zamânı vardır ve azl murad olursa "ben bu vilâyetin fâtihyim" deyü çıkmayacağını herkes bilir. Bu tehdit daha sonra yumuşatılır: "Ammâ Cezzâr'ın bu gâ'ilesi olmadığından ve dâ'imâ ihtisâmı olmayub vezîre benzer bir libası olmayub her vakit hâzır ve tek yürür olmadığından nîzâm-ı memleket kendüye endişe ve hizmet-i 'übûdiyyet pîşe olmuşdur deyü cevâb verdi. Zaten de öyledir deyü insâf olunur.'*

Sonuç

Son tahlilde takrir'in resmettiği Cezzar portresi, hem vâli ve hem âyân bir despotun portresidir. O bu iki gerilimli kimliği birlikte taşır, periferi-merkez arasındaki eksenleri yönetir; Suriye'deki iktidarını sağlama alır ki İstanbul onu kolaylıkla azl edemesin, sultanın icazetini alsın ve ünvanını taşısın ki Suriye'de nüfuzu artsın. Hülasa Cezzar Ahmet Paşa Makyavelli'nin *Prens*'ine tekabül eden bir politik sicile sahiptir.

Diğer taraftan çalışmaya konu olan takrir, İstanbul'un resmen bölgedeki iktidarını tanıdığı, vezirlik ve paşalık bahşettiği âyânı hakkındaki tereddüt ve suallerine bir cevap niteliğindedir. Metin okunduğunda Cezzâr Ahmed Paşa lehine ama Osmanlı devlet merkezi için menfi bir tablonun ortaya çıktığı görülmektedir. Yani sultana ve devlete sadakat, dinî inanç ve ahlak, askerlik konularında başarılı ve tebaasına karşı adil bir vâli karşısında, yolsuzluk, rüşvet, adaletten uzak bir İmparatorluk merkezinde oturan sultan. Diğer taraftan Paşa'nın Sayda vâlisi oluncaya kadarki hayatı ve vâliliği dikkate alındığında kendi kurduğu nîzâmın geçici ve kırılğanlığı ortaya çıkmaktadır. Zira 1804'de ölümünden sonra devam etmemiştir. İncelediğimiz metinde anlatılan Osmanlı Paşası, aslında XVIII. yüzyılın tipik siyasi (âyânlık), iktisadi, askeri ve -Biladü's-Şam özelinde- dini/toplumsal özelliklerini yansıtmaktadır.

⁹⁵ Bkz. Tekindağ, "Cezzâr Ahmed Paşa", s. 156

⁹⁶ Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 606-607

TAKRİR'İN TRANSKRİPSİYONU⁹⁷

Takrir-i minnetim Cezzâr Ahmed Paşa

Müşârinileyh efendimiz hazretleri çâr-ı mezhebden muberrâ ve tahâret ve imandan mu'arrâ Dürzi ve Nusayrî tâ'ifesi pireyi gözünden urmuş mumkin yani mübalağa ile harb ü darb erbabı yetmiş iki milletten ve cemâatlerinden hâric Dürzi-i şedîdi nice zabt eder ve ne türlü hiddet ile teshîr eder ve bunlara ne türlü asker ile mukâvemet eder ve Dürzi beyleri memleketleri için çıkardıkları altın ve gümüş sikke darb edüb cem' eylediği askerine bahşîş ve ulûfe verüb cenge harîs eder ve Cezzâr ne mahalden alub harc idebilür. İradı var ise de hâlâ kendisi Ka'be'de eski Şam ile Akkâ ve Sayda ve Beyrut vilâyetleri arasında gayr-ez-⁹⁸mevcûd⁹⁹ (haricde) kale kuru-lan ordusunda yedi bin nefer piyade ve süvari mevcuddur. Bunlara ve gerek kal'alari muhafazalarında mevcûd müstahfizlar ta cümlesine beher hafta tayinatları ve şehriye ulûfeleri kaçar guruşa yazar olundu ise **suğuriye** vechile verilür diyorsun. Senin nakline göre kendinin Mekke-i Mükerrema'de derkâb-ı vezirânesinde mevcut olan deveci ve katırcı ve 'akkâmat ve tahtravancı ve çadırcı ve tüfenkci ve Mağribi ve delil askeri üç dört bin âdeme bâliğ olur. Anların yem ve yiyecekleri ve ulûfe ve bahşîşleri yevmiyyen dörder guruş farz olursa sekiz bin guruş eder. Ve orduda mevcut yedi bin adamın gayr-ez- zuhûrâtikişer guruşdan on dört bin guruş eder ve otuz günde cem'ian yirmi iki bin guruş ki harb ve hesap olununda beş bin üç yüz yirmi kese akçe eder¹⁰⁰.

Bu kadar akcenin on iki ayda altmışüç bin sekiz yüz elli derme kise akce eder¹⁰¹. Bu kadar akce Acem şahının hazinesinde bulunmaz. Kaldı ki Beyrut'tan Kudüs-i Şerife varınca kangı askeriye sual olursa bizler Cezzar levendatlıyuz deyu cevab iderler. Elinde bu kadar mesârif her kale muhafızlarına sarf olur. Bu bir zamanda olmamış ve bir tarihte görülmemiş İstanbul'dan her ne kadar akce matlûb olunur ise verilür ve bir taraftan câmi' ve mesâcid ve tekiyye¹⁰² yapılıur ve bir taraftan kalalere ta'mîr ve takviyet verilür. Buna Devlet-i aliyye dâ'imü'l -farâdın hazineleri

⁹⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) (E.4029).

⁹⁸ Der-kenar ilavesinde "Gayr-ez-mevcûd kale demek yani kalalarda mevcut askerden mâa'da" yazmaktadır. Bkz. Metin 1b.

⁹⁹ "mevcud" kelimesinden sonra "haricde" kelimesi eklenmiş. Bkz. Metin 1b.

¹⁰⁰ Sayfa altında yer alan der-kenar ilavesinde "Her ay beş bin üç yüz yirmi kise yalnız askerinin ulûfe ve ta'yinâtu mesârifi demekdir" yazmaktadır. Bkz. Metin 1b.

¹⁰¹ Der-kenarda "Derme kise altmış bin akçedir ki tam beş yüz guruşdur. Bir de divânî kise vardır ki mevâcib çıkdıkda meşin kiselerde elli bin akçedir. Bihesâb guruş dört yüz on altı guruş ile kırk akçedir" diye yazmaktadır. Bkz. Metin 2a.

¹⁰² Kelimenin altına "tekke" olarak not düşülmüş. Bkz. Metin 2a.

vefa etmez ve bir taraftan gelüb gider ve kendüden ihsan taleb edenlere me'mulden ve istihâkından ziyade akce bahş edüb döküp saçıyor. Bu kadar akce bir elindehazır kimse mâlik olub dikkat edememiştir ki hatta Cezzâr bulub harc ede. Devlet-i aliyeye'nin bu kadar hâss mâlları ve mukâtaat-ı mirî ve mukâtaat-ı Haremeyn ve nüzül ve avâruz mâlları variken ve cizye-i reaya ve cizye misüllü Kıptiyancin-ganelerinin mâlları variken ve bir taraftan Kebân vargını ve Gümüşhane vesâir Anadolu ve Rumeli'nde eski ve yeni açılan madenlerden altın ve gümüş gelüb darp-hane-i âmiresinde günâgün darb ve kat' olunur iken ve her bir irâd birer nev' mesârif-e kayd u tahsîs olunmuş iken mesârif-i cesîme olan yedi ocak mevâcibi ile kalyonların levendâd ve marinar¹⁰³ esirleri ulûfe ve bahşîşlerini ve zahire behâlarını ve reçine ve katran ve bâdban yelken bezlerinin behâlarını bulub buluşdurub vakt ü zamanıyla vermek husûsuna defterdâr şikk-ı evvel olanların derecelerde zaruret ve zahmet çekiyoruz deyü'tizâr ediyorlar paşa efendimiz hazretleri nereden bulur ve bu kadar Arnavud eşkiyası nice zabt olunur ve bunlar muhtelif askerdir.

Ve cümle âlem Cezzâr Paşa'nın hasm-ı kâvisidir. Böyle iken bu kadar haşarat içinde nice adam edebilür ferd korkmaz mı deyü ahvâl ve keyfiyetinden evza'-ı harekâtundan suâl edüb beyân ve müşkilâtımı hal ile 'ayân eylesini rica eyledim. Bana dedi ki gerçi bu suâllerin cevâbı âsândır. Eğerce bendeniz bunda muhafazaya me'murum ve devletlü efendimiz bugünkü günde ravza-i mutahhara hazret-i seyidü'l-enâme dâhil olmak gerekir. Şöyle zan ederim ki bugün bir kabâhat eylesem yani devletlü efendimizin mugâyir-i rıza işinde bulunsam hâlâ olduğu mekânda işidüb tarihi ile yazub felan gün sen şu işi etdin bir dahi etme, eğer eder isen kahr-ı tığ-ı düsturânem ile hakkından gelirüm deyü hitâb ve 'itab nâmesi zuhûr eder. Keşf ile midir kerâmet ile midir nucûm ve remle ile midir veyahud bu taraflarda mevcûd sınıf-ı askerîye birbirine zıddıdır, onların casusluğu ile midir bilemem. Ancak bilirim ki ahvâle vukûf-ı tâmmı vardır ve doğru ve sâdık hizmetkâra mufârikolmuşdur. Ne dürlü ise bu taraflarda ne olur ve ne olmaztarihi ile bildiğini pek güzel bilirüm dedi. Çünkü suâl buyruldu birer birer sana cevâb vereyim, müşkillerini hal edüb anlatayım. Eğerce ta'ribi olursanız amma müşkilleriniz hal oldukça müşarüni-leyh ve bu fakire dua edersiz deyüb beyan-ı mübâşeret eyledi.

Müselmânlığı ve Sadâkati

Birkaç kere mirü'l-hâc olub hüccâc-ı müslimîni selâmet götürüb getürdü. Müslüman ve perhizkâr olub doğru ve sâdık olanlara muhabbet edüb tarik-i müstakîmden mugâyire hareket edenlere emân vermeyüb katl eder.

¹⁰³ "Marinar" kelimesinin altına "pây-zen" kelimesi not olarak yazılmış. Bkz. Metin 2a.

Câmilerinin Nizâmı

Zikrolunan kale ve şehirlerinde mevcûd olan câmi-i şerîf mescid-i münîflerin mütevellî ve imâm ve müezzîn ve kayyûm ve ferrâş¹⁰⁴ ve bevvâb¹⁰⁵ ve cüz-i hevân¹⁰⁶ vazîfe-hor mâl vakf-ı şerîfî kendilere mülk edinüb İstanbul'da sultân Ahmed Han aliyetü'r-rahmet ve'l-gufrân efendimiz hazretlerinin Hak Taâlâ türbesini ravza-i cenân eyleye câmi-i mezkûra yaptığı vaktinde mihrabı karşusunda mahsûs haneler yapub cemâatine verüb beş vakidde namaz kulub mevcûd bulunmak üzere imâret-i 'âmirelerinden nân-ı aziz ve çorba ve pilav ta'yîn etmişken arayub sorar olmadığın-dan anlar diledikleri gibi ederler amma bu memleketi Moskovlu zabt itmişken Allah'ın inâyeti ve şevketlü pâdişâhımın hüsn-i teveccüh-i aliyesi asâr-ı berekâtıyla ellerinden alub fâtih olduğum ecilden padişahım bana mansıb verdiği fermân-ı hümâyûnunun başında düstûr-ı mükerrer deyu unvan yazmış bu ne demektir bilmediniz mi? Câmi-i şerîflerin senevî bu kadar mâl-ı vakfî varken ve mum ve yağ ta'yîn etmişken niçün ta'yîn olunduğu mikdarınca vaz' itmediniz ve niçün kendünüz hizmete gelmeyüb angarya bir şey suretinde gâh vekil ve gâh cemâate hizmeti eda ettirirsiniz ve şimdiye kadar bu mâldan şu kadar ziyâde mevkûf akçe kalması lazım idi kandedir deyü suâllerine cevâb bâ-savâb bulamadıkları ecilden kızar şerifelerini ahz u şeri'en katl ve idâm edib câmi-i şerîfleri zabt eyledikten sonra yerlerine nasb olanlara dahi selefleri gibi olacağını bildirdikten sonra câmileri ma'mûr edüb içlerini ve taşrasını kalaylı tasa dönderdi ve Müslümân olanlar ezân-ı Muhammedi sıdkı îlân olunduğu akâbetde câmi-i şerîfde mevcûd bulunmazlar ise hadd u darb-ı asa urulub üçüncü defa ömrünü tamam eyledi ve elhamdülillah memleket içi ruhâniyet ile doldu bu hisse İstanbul gibi pâdişâh yasağnüç gündür demek kaydında olanları nâr-işmişir irâde ile tomar ömrünü dürub bükdü ve cemâat-i câmiye giddiği vakitte dükkanlarını açık bırakub câmiye giderler bir ferd bir helale yapışmağa kadar demektir. Ma'lûmun olmak için dar-ı sabr eyle dedi.

Kale Kapıları Zâbitası

Dürzî dağlarından ve dost ve düşmanlarından ve gerek Şam ve Haleb ve Maare ve Trablusşam ve Lazkiye ve sâir etraftan kale kapısına gelüb içerüye duhûl eylemek murad edenlerin silahları var ise meyânından alub ba'dehu avdetinde vermek için eğer gelen adam Türk ise Türk neferi ve Arab ise Arab neferi ve yerlûden ise yerlû neferinden bâb-ı kalede me'mûr bölükbaşının bir neferi önüne varub silahını elinden ahz u hıfz ve andan sonra derun-ı kaleye duhûle icâzet virürler ve esâmilerini tahrîr ederler. İstanbul kalesi gibi müseyyeb değildir ve sizin kolluklar gibi müsâade etmezler ve taraf gözedüb hatıra ri'âyet etmezler. Hatıra ri'âyet edenlerse ölmek lazım gelirse zabiti muvaffakiyetle hakkından gelinür. Bu surette şehir

¹⁰⁴ Kelimenin altına "süpürücü" diye açıklayıcı not düşülmüş. Bkz. Metin 2b

¹⁰⁵ Kelimenin altına "kapucu" diye açıklayıcı not düşülmüş. Bkz. Metin 2b

¹⁰⁶ Kelimenin altına "cüz krâ'it edeci" diye açıklayıcı bir not düşülmüştür. Bkz. Metin 2b

içinde asker-i muhtelife mâlâmal¹⁰⁷ ise dahi gavga ve nizâ' olamaz ve giren ve çıkan binlerce'dir dedi.

Kalelerin Zehâiri

Girid ceziresi içinde mevcûd Hanya ve Resmo ve Kandiyê serhadleri misüllü an-ı asl müretteb zahiresi olmadığından müşârünileyh kalemrev¹⁰⁸ hükümetinde olan zahire gayrı vâfi ise Kâhire-i Mısır'dan ve Gazze ve Ramle etrafından Şamtur tâbîr olunur kayıklara sermaye ve sermayeci ta'yin edüb bulunduğu mahalden mübâyaa ve tahmil ve götürüb müretteb olan anbarlarına nakil ve gelen zahirenin yekûnu bade'l-hıfz bir seneye vâfi zahireden mâ'adâsını firunlara tevzi' ve taksim idüb an-ı asl beher kile bu kadar pahayadır ve ücret-i nakliyesi zamm olundukda bu kadar bahadır. Bahasını matlûb ederim ve siz devletlü bu kadar kâr alıverir. Nân-ı azizin kıyyesini şu kadar bahâne furûhtedesin deyü tevzi' ve taksim eder ve ol dahi emri üzre hareket eder ve eğer muhâlifî hareket eyledikde İstanbul kadısına şu kadar gurusı verir de kurtulurum ümidi yoktur. Cerâ'imî vukû'unda canını hamur gibi seyf ile yoğurur ve yerlerine gelenlere gösterilür. Kaç canı vardır ki anın emrinin hilâfını edebile dedi.

Cezzâr Paşa'nın Beş Nev' Askeri

Müşârünileyhin dairesinde anâsır gibi birbirine zıd beş nev' şehriyyelü¹⁰⁹ ve ta'yînâtlı askeri vardır ki ve merkuamların her biri babasına ve anasına itâat etmeyüb bir diyarda temekkün ve tahassuna gayrı lâıyk adamlardır. Misâli şöyledir ki, geçenlerde bir ednâ madde için tüfenkci askeri ile deli askeri meyânında peyda olan muârazaları gittikçe büyüüb her ne kadar müşârünileyh barışdırub sulh eylemek emrinde oldu ise dahi ziyade şîrinleyüb temerrüd ve inadlarına musırr oldular âkbet deli askeri sizin üzerinize galebe eyleyecektir deyü tüfenkci başınalaf edüb birbirine tutuşdurdu ve merkuamlar cenk ve hengâmeye duruşub mukâtele eylediler ve tüfenkci galib geldikde deli askerini bütün bütün vücudunu kaldırmıncaya değin çalışdırub ve mâl ve silah ve her neye mâlik ise tüfenkci başı gasb edüb gavga tamam olundu. Mâl-ı muhâlefatu matlûb edüb vermekde muhâlefet eyledikde çünkü hasım bir kaldı tüfenkci başını dahi Arnavud askerine parladub iki tarafın mirasını aldı. Amma Arnavud baş kaldırayım der ise yerli askeri ile Mağribî askeri eldedir. Yine hakkından gelür. İşte askeri dahi böyle kullanır dedi.

Dürzî İle Ceng-i Sanâyi'

Zâhir Ömer anın tevâbi'atını kuvvet-i zor ve bâzûsu ile basub galebe eylediği beylerden vergi nâmıyla alabildiği ve gözüne kesdirdiği mukteza-yı maslahata göre

¹⁰⁷ Kelimenin altına "dolu" diye açıklayıcı not yazılmıştır. Bkz. Metin 3b

¹⁰⁸ Kelimenin altına "kalem yürüttüğü" şeklinde açıklayıcı bir not düşülmüştür. Bkz. Metin 3b

¹⁰⁹ Kelimenin altına "ayıklı" diye not düşülmüştür. Bkz. Metin 4a

akcelerin alub askerinin ulûfe ve ta'yînâtına harc ve sarf eder. Amma Dürzî dağları Bursa'da Keşiş Dağı'nın bülend ve yüksek olduğundan İstanbul'dan âşikâre görüldüğü gibi o dağlar dahi yüksek olub belü bülend olduğundan tahtından az bir şey zan olunur, halbuki ol yüce dağların içinde dereler ve ırmaklar ve düz yerler ve zeytin ve tut bağçeleri vardır ki her bir bağçenin zeytin ve zeytin yağından ve tut ağaçları yaprağı ile kurd besleyüb hâsil eylediği harîrden pek firîb yiğit bin altunluk ve dahi ziyade mahsul satar ve kayısıve engûrünü¹¹⁰ kurudur hem kendüye zahire eder ve mersumların işi ve gücü tüfenk ve piştov ve adû-şikârdır ve kendülerinin fevt olmaktan¹¹¹ hazeri yokdur. Din ve imân ve mezheb nedir bilmezler ve cümlesi Dehrî ve Hulûlidir¹¹². Yani ot gibi biter zâyi' oluruz derler ve bazıları bu cihandan ne kadar tiz gitsek ol kadar tiz gelürüz zu'm ederler.

Bir nevi' hedîd¹¹³ ve şedîd kavimdir. Çünkü bunlardan râm olanlarından bac ve harac gibi vergi nâmıyla akce alur diyerek, inad ve muhâlefet edenleri olur ise yine gam değildir. Paşa kapılarında bir 'âdet vardır urkun¹¹⁴ mâlından çatal tırnak vüzerânındır. Askere ta'yînât ve ulûfe lazım beyhude askeri niçün beslemeli. Bundan evvelce şu karşuda bayır üstünde bir bâb-ı Dürzî manastırı görünür anın altında çukur içinde Üsküdar kadar bir karye vardır. Paşamıza vergüsünü vermediler ve redd ile cevab vardiler. Ba'dehû bir bayrak Arnavud askerini bayurlara gönderdi. Vardıklarında itâ'at etmeyüb bayrağa karşı kodular ve cenk eylediler. Nihayet çok kıtâl olub, Arnavudlar gerüye dönmek matlub eylediklerinde imdâd varıncaya değin cümlesini Dürzîler kurşun eleğinden geçirüb göçürdüler. Bu haber ve hişt-eser paşamızın sem'ine vâsil oldukda Arnavud bölük başlarınıcağırdu sen şu filan bölük-başı bey ziyade muhabbet eder idim. Kâfir Dürzîler helâk eylemişler. 'Âr ve namusunuz yok mudur? Benim bölükbaşım ise sizlerin hısım ve akrabanızdır diyerek Arnavudları kızdırdı ve eğer bu kan Dürzî yanına kalır ise bundan sonra Arnavud Dürzî cibâline çıkmak güç olur dedi. Arnavudlar bir yere gelüb karye-i mezburun dem heder¹¹⁵buyrulduyesini mutâlebe eylediler der-'akab verdi ve cümlesi izn alub leylen karye tarafına 'âzim oldular ve yağ tuzu ile önlerine gelen âdem ve hanelerini ateşe vermek için Arnavud 'âdeti üzre basa basa deyüb yürüdüler. Zatında vardıklarını gibi Dürzîler başlarına nâr-ı Nemrud'a mukâbil ateş urub birkaç bin âdemi nâr-ı hecme isâl edüb mâl ıtlâk olunur. Mallarını ve hayvanlarını gasb ve gâret edüb hem ahz-ı intikam ve hem mâl-ı ganâim ve hem ele geçüb koyun ve keçi ve sığır ve at ve kısarak hayvanatlarını sürüb paşaya peşkeşekdiler. Çünkü bu haber Dürzî'ye neşr

¹¹⁰ Kelimenin altına "üzüm" diye not düşülmüş. Bkz. Metin 4b

¹¹¹ Kelimenin altına "ölmekten korkarlar" şeklinde not düşülmüş. Bkz. Metin 4b

¹¹² Derkenar kısmına "Dehrî Allah ve Peygamber bilmezler, Hulûlî deyü itukadlarında ölmek yoktur, yine dünyaya gelir derler. İşte Dürzî tâ'ifesinin hâli budur" diye yazılmıştır. Bkz. Metin 4b

¹¹³ Bu kelimenin altına "temur" diye not düşülmüş, kastedilen "demir" kelimesidir. Bkz. Metin 4b

¹¹⁴ Buradaki "urkun" kelimesi "vurgun" manasında kullanılmıştır. Bkz. Metin 4b

¹¹⁵ "Dem heder deyü cümlesini kırmağa azmış demektir" şeklinde bir açıklayıcı not düşülmüştür. Bkz. Metin 4b

oldu. Katı olanlarını yumuşak yumuşak yumuşayub râm oldular. Amma Çünkü Cezzâr sâ'ir Dürziler gibi tenperver¹¹⁶ olmayub daima bâb-ı basiretten ve iktiza eder ise kendüden cenk eylemekden pervâsı olmadığından Dürzî inanamayub vergüsünü verüb hizmetine gıtmekden imtinâ' ederler. İşte cenk olan mahal karşıda görünüyor. Yakın zan olunur amma haylice uzaktır didi.

Şehirlerinin Hâneleri

Müşârünileyhin taht-ı hükümetinde olan kal'a ve şehirlerin içinde olan hânelerin cümlesi kârgirdir. Yeni Han ve Vezir Han'ı misüllü her biri güya kal'adır. Ancak şehrin memduh olan mahallerini ehl-i İslâm'a ve kesif¹¹⁷ olan mahallerini re'âyâya tahsis edüb mahallatını tefrîk eylemiş.

Konsolos ve Tercüman

Haleb ve Şam'da çarşı ve bazarında binden mütecâvüz semmûr kalpak ve saçaklı kaftan ve samur kürk ve çifte hizmetkârlı ve her biri üçer bin ve beşer bin kese akce i'mâl¹¹⁸ eder mütehavvil¹¹⁹ bezirgântercümanlar var idi. Feyzi Süleyman Paşa re'isü'l-devle olub munazzâm efrenciyeye vâkıf olmağla Haleb'de altı ve yedi balyos vekili var, ikişerden on dört tercüman eder. Haleb'de ise bu kadar tercüman vardır. Bu dahi bir cümleye mebnidir deyu divan edüb mersumları ihzâr ve yedlerinde olan beratlarına nazar olundukda vâkı'â birer nefer tercüman ve dil oğlanları olub mâ'adâsı beratlarında diyar-ıâhırde olan konsolos tercümanı yanında bulunmak deyü yazmağla ve vâfiri Oİstanbul'dan Haleb'e varıncaya kadar filannâm zimmînin hasbe'l-tarik giydiği İslâm libâsına hilâl-ı tarikde hükkâm ve zâbitân taraflarından taarruz etmeyeler deyü verilen yol fermanlarını serbestiyet itihâziyla başlarına semmur kalpak giyüb birer devletin bandıra ta'bir olunur bayrağı altına girdikleri vezir müşârünileyhin ma'lûmu oldukda başlarından kalpaklarını alub tarih-i fermanlarından ol tarihe gelinceye mürûr eden senelerin cizye-i şer'ıyyeleri zecren leh iki katı tahsil olunub kabzına me'mûra teslim ettirildi idi. Devletlü Cezzâr Paşa Efendimizin zabtında olan kal'a ve şehir içinde böyle ulvanlı¹²⁰ kâfir göremedim. Yok mudur dedim, cevâb İstanbul'dan beher mah Frengistan'a havâdis gider halbuki Âl-i Osman padişahı filan yere yetmiş idi ve çengi ve tavşan gulâmanı geldi ve isimleri filanlardır. Oynadılar şöyle oldu böyle oldu. İş bu tarihte tanzim-i askere ve nizâm-ı beldeye ve hıfz-ı bilâda ve memlekete da'ir bir madde yoktur. Şöyle böyledir deyü lakırdı yazar, Devlet-i alıyye güya kuvvetten düştü bunlar kendü krallarına havâdis

¹¹⁶ Sayfa altına "Tenperver deyü vücudunu ağır işe koşmayub zevk ü sefa ve rahatına bakana derler" şeklinde açıklama yapılmıştır. Bkz. Metin 5a

¹¹⁷ Metinde "kesif" kelimesinin altına "fena" kelimesi yazılmıştır. Bkz. Metin 5a

¹¹⁸ Kelimenin altına "kullanır" diye açıklama yapılmış. Bkz. Metin 5a

¹¹⁹ Kelimenin altına "mâldar" diye açıklama yapılmış. Bkz. Metin 5a

¹²⁰ Bu kelimenin altına "unvânlı" diye açıklama yapılmıştır. Bkz. Metin 5b

yazarlar ve bu havâdisi mesârif-i vâfire ile gönderirler¹²¹. Hilekârân efrençiyeye yine bir birlerine hile edüb böyle efkariyye masallarını kendi zümrelerine bildirmek ve halkını cenge ve İslâm üzerine haris eylemek ve hem sarf eyedikleri menzil ve ulak akçesini askerinin ellerinden bu vesile ile almak için havâdis kâğıdları vardı gibi basma hanelerine gönderüb basdırırlar ve ne kadar mesârif oldu ise fûruht edeceği havâdis kâğıdları üzerine ondalığı ile sa'yyen lil-mîri zamm ve taksim edüb fûruht ederler hem hazineleri intifâ' eder ve hem askerini İslâm üzerine tergib eder ve Devlet-i Aliyye hakkında beğendiğini söyler şimdiden sonra bunun def'inin çaresi yoktur. 'Îlâcıgavurları uğratmamak ve kabarub azacak me'mûl olanlarını birer bahane ile siyâset ederek dağıtdı ve tercüman olanlarına dahi şer'ien muttehem olacak birer nesne bulub körletti ve kusûr-ı gavurlarda mütehavel olanları dahi pala-puş olub Cezzâr korkusundan bugün akşama hayyen erüşür isim câ-minnettdir, yarına Allah kerimdir deyü tir tir tüterler ve bu gavurlardan müşârünileyhin adamlarına mütenasib gavur yoktur. Zira tarafeyn fezâ'ya reside olur. Amma İstanbul'da her yer ricâlden başka enderûn-ı hümâyûn ağalarının yanlarına varub bir şişe çiçek suyu ile dört aded portakalı bir kâğıda sarub verür ve züğürt ağa ise bendeniz sana hizmet edeyim diyerek üzerine biraz mâl geçirüb rikâb ağalarını ve sâ'ireyi mahcûb eyledikte çaresiz bilmediğini bildim ve bilirüm diyerek biraz lakırdı söyler ki hem din ve hem Devlet-i aliyyeye muzirrdır Cezzâr beldelerinde öyle şey olamaz. Olmak dahi mümkün değildir dedi.

Hâsiyyet-i Hayrât-ı Müşârünileyh

Paşamız senede bir kere Mısır'dan ve ol etraftan bir sefine gönderüb mu'temed âdem ile zahire alub Malta nâm cezirede gaza ve cihâd eder iken min tarafûr-Rahman fezâ'ya reside ve düşmana esir ve gece ve gündüz müsebbibü'l-esbâb olan hakk-ı Muhammed ve Ali hazretlerinden kayd-ı esr ve belâdan halâs ve necât bulmak için feryad ve zâr ile gazaya giriftâr olan Müslüman ve gazi karındaşlarımızı halâs için irsâl eder ve Malta korsanları dahi Cezzâr Paşa'nın muradı ne olduğunu bilüb, hilâl tarik-i deryada rast gelseler derya dil olub cenk eylemezler. Velhâsıl varub bir sefine zahireyi Müslüman esirlerine değişüb alub huzûr-ı asâfanelerine götürür. Geldiklerinde deyü an edüb ismini ve kayd-ı esire giriftâr olduğunu ne sebep ile der ve aslı nerelidir.

Tamam söyledir ve yiğit âdem ve korkak âdem midir vâkıf oldukdan sonra işte sana şu kadar şehriyye ulûfe verilür kalır musun yoksa rehin vereyim vilâyetin tarafına sen gider deyü ba'de'l-su'âl edüb azar eylemek hayratdandır.

¹²¹ Sayfa yanında bu cümle ile ilgili olarak, "Gerek Fransız ve gerek İngiliz ve Moskov ve Nemçe ve sairleri İstanbul'da olan elçilerin her biri daimâ Devlet-i aliyyenin hâlini yazar memleketlerine her ay gönderirler ve vusûletden der-'akab o maddeyi yirmi otuz bin dane basma hanesinde basdırır ve memleketlerine ve köylerine satarlar anlar dahi anı görür. Osmanlı işine gücüne bakmaz imiş, bütün gün işleri oyun imiş. Bir sefer olsa üzerlerine varsak deyü mecbûr olurlar. İşte kâfirlerin halleri daimâ böyledir" şeklinde açıklayıcı not düşülmüştür. Bkz. Metin 5b

Gümrükcü Nasbı ve Nâzırları

Paşa efendimiz hazretleri sâdıku'l-kavl doğru âdem tedarik edeyim deyü adam öldürmekden ve burun ve kulak kesmekden usandı. Her bir şey'in bir usulü olduğu gibi bir karib yığıdı şehriyye-yi mu'ayyene ile gümrükcü ta'yin buyurdular ise herif birkaç mahdan sonra kendüye doğrudan doğruya ta'yin eylediği şehriyye ve ta'ayinâtına kanâ'at etmeyüb çalıp çırpmağa cesâret ediyor. Üç beş gümrükcü öldürdü. Şimdi bir Müslüman'a bir kara 'abâ hil'at giydürüb gümrükcü nasb eyledi ve yanına bir nefer Rum yazıcı ve bir nefer Yahudi yazıcı ta'yin eyledi. İskelele her ne gelür ise ve gümrüğe mute'allik eşyası var ise anlar alub taşraya çıkarırlar ve metâ'mı yazub her biri başka başka defter ile zabt ederler ve mâl-ı bezirgânın hıfzına ve fûruht olundukda der. Veresiye verdiği mâlın cem'ine merkumlar sa'y ederler ve eğer mâlî var amma harc edecek akcesi yok ise mâl-ı gümrükden harçlık verirler ve güya bezirgânın bunlar bir nev' hizmetkârı vadisinde 'ubûdiyyet ederler ve resp-i gümrükden mâ'adâ ziyade bir akce ve bir habbe mütalebeden huzû ederler. Ol bezirgân Müslim ve zimmi her kim olur ise olsun Cezzâr Paşa'nın mademki 'ırzındadır andan ziyade korkarlar. Velhâsıl resp-i gümrüğü müta'ârefe defteri üzre her ne ise alub i'azâz ve ihtiram ile gönderirler bu sebebden bezirgân ve tüccâr mâlî emin olduğundan Trablusşam ve Lazkiye ve Antakya taraflarına gitmeyüb bu tarafa gelirler ve bundan mâ'adâ resp-i gümrük ber-mücib-i defter-i müfredât tahsil olunub vaz'-ı sandıkca olur. Akşam oldukda bir mühr gümrük emini ve bir mühr Rumî yazıcı ve bir mühr Yahudi sarf edüb gümrük hazinesinde hıfz olunur. Sabah olanda sandık-ı mezkûru gümrük emini huzuruna götürüb herkes mühürlerini yerinden koparırlar. Böylece nizâm ve intizâm verüb dağdağadan âzâd olundu ve gümrükcü nasb olunan ağayı görsen hammâl zan edersin ve yazıcılar beyini görsen kibritçi Yahudi zan edersin. Akşam edemezler, İstanbul gibi bezirgâna zulm ve 'azâb edemezler. Zira re'âyâ ve bezirgân gümrükden nefret eylediği suretde gümrük vermemek tariklerini bulur. Ol vakitde din ü devlet-i aliyeye kesr ü noksan terettüb eder. Bu nizâmı görmek ister isen var iskelede seyir eyle ve hem ben dahi iskelelerin ta'miri için gideceğim. Beraber gidüb seyr ü temâşâ etdireyim dedikde ya sultanım iskelelerin ta'miri efendimize lâzım değildir beyhude yokdur mesârife niçün düçâr ve giriftâr olun dediğimde cevâb mütevellilerin ihânetleri zâhir olundu. Birer birer katl edüb mutesarriif oldukları tevliyet cânib-i aliyelerine 'â'id olduğu ecilden han ve hamam ve dükkân ve kasabhane ve mumhane ve iskelede bulunan vakıfları efendimiz tarafından zabt ve cibâyet olunub fazilet-i vakfdan ta'mir ve termimleri vâcib olmakla mâl-ı vakfdan inşâ olunub derûn-ı kal'a muceddeden yapılmış gibi ma'mûr ve âbâdan olmuşdur ve hâlâ işimiz ve masalımız budur dedi.

Meyve-i Cüncür

İş bu havâlilerde tut ağacı karnında ve tut yaprağı edâsında bir nev' ağaç vardır ve dalları ve yaprakları arasında bir biri yanında on beşer yirmişer dane incir olur. 'Âdetâ sagırce incir zan olunur bir nev' meyve vardır. Adına cüncür derler. Aynı ile

incirdir amma içinde çekirdeği yoktur. Ekl olundukda miski bir nev' râ'ıhası damağa su'üd eder, gayet lezizdir. Rûm diyarında olmak mümkün değildir.

Şam Kayısı

Trablusşam'dan Dürzî dağlarına varıncaya değin vâki' olan bağçelerin mahsul-leri tut ağacı ile kayısı ağaçlarıdır. Amma her beldenin bir nev' hevâsı ve her arzın bir dürlü meyvesi olduğu tafsilden mustağnîdir. Bu havâlide mevcûd olan incir İstanbul inciri gibi sulu olmayub ağacı üzerinde kurur ve kurudukdan sonra cem' ederler ve keزالık kayısıları dahi semiz olur amma ağaçları üzerinde kurur andan sonra cem' edüb sandıklara vaz' ve Âsitaneye götürüb fûruht ederler ve yaz günlerinde bağçeleri içinde mevcut bağ köşklerine gelüb ipek kurduna tut yaprağı ekl etdirilüb her bir hâs a'mâl ederler.

Fezleke-i Yekûnî

Pâdişâh-ı âlem-penâh efendimiz hazretlerinin Anadolu ve Rumeli'nde vâki' eyâletlerinin her birinde üçer tuğlu vezîrleri ve sancaklarında dahi ikişer tuğlu emîrû'l-ümerâları ve Bosna havalilerinde birer tuğlu kapudanları hâlâ mevcuddur. Bunların içinde 'âkil ve müdir ve mudebbir olub şân-ı devlet-i aliyye üzre şân-ı vezâretini takinub şer'ien icra-yı şeri'at-ı Muhammedi ve kanunen 'ibreten ilgayr-i kahr ve siyâseti icraya kadar varıldığı memleketi keyd-i a'dâ' ve eşkiyadan pak edüb ahâliyerini kendüye bey'at ve tabi'iyet etdirmeğe muktedir vezir yok mudur deyü su'al olunur ise belî vardır ve var vemevcûd olanları dahi eşkiyaya muayyen olub dahi ziyade ferce bulmasına i'ânet ederler. Sebebi nedir deyü su'al olunur ise devlet-i aliyye sayesinde eskiden gelenler eski işlerini eskidüb gitmişler. Şimdi nasıl ma'lûmu olan kelâmda bir dikkatte vüzerâdan mîrû'l-hâc olanların gerdanlerine kılıç urulmuş nâçâr Devlet-i aliyye i'dâmını murad eyledikte hanesinde ve hammâmında bulub başını tokmak ile dağıdub öylece i'dâm ederler idi. Öyle iken cânib-i şer'den mecâzi olmayub hakiki fetva-yı şerife alub öyle ederler idi. Merhum uzun İbrahim Paşa bir gazi ve mîrû'l-hâc olmuş bir vezîr idi. Kayseriyye Ermenileri kötülüklerinin hakkından geleyim dâ'iyesinde iken İstanbul'da akrabaları sâhib olub pâdişâhımız mugâyir-i şer' ve kânun gamz ve nifak edüb tâbir-i hak katl etdirmek dâ'iyesiyle yanında bulunan mecmû' askerini her urbân ve çiğherlerini sûzân ederek kılıçdan geçürdüler. Bir âdemini hâtır için kânundan hâric iş olundu. Her vilâyetde mevcûd derebeylerinin ve eşkiyaların İstanbul'da birer ve ikişer mutereddid varıldığı mahaller vardır. Vezîrlere bunu bilürler anlara mudâhene etmediği halde, hâli mukerrer olduğundan gayri belki canı dahi bedeninden ayrılub cidden öleceğini yakın bildiklerinden zaruri başlarını her neye çeküb oldukları mansıbdâ mahkûmen kıyam ederek vüzerânın ahvâlleri yaman oldu ve bir vezir bir mansıbdâ ikâmet edeceği dört ve beş aydır. Bir iki sene mansıbdâ kalması ümidi yoktur. Bu düş ve reftâr ile nice Cezzâr'a taklid edebilür amma Cezzâr'ın mansıbdâ zamanı vardır ve azl murad olursa "ben bu vilâyetin fâtihiyim" deyü çıkmayacağımı herkes bilür. Amma etrâf vezîrlilerinin hâli

mükerrer ve mansıplarında zamanı olmadığından gayri Van'da ise Hotin Kala'sına me'mûr olunur ki dört mahda ancak mansıbına varabilir ve kezâlik Hotin Kala'sında ise Van Kala'sına ta'yîn buyurulur. Şimdi başlarında olan bu kadar haşerât yollarda gelürler iken yem ve yiyecek her ne ise fukarâdan matlûb olunur. Bir taraftan yol zahmeti ve bir taraftan karakollukcu ulûfe ve bahşîşleri tedârik için konub göcdüğü yerlerden hem yiyecek ve hem dahi her kazâdan dış kirâsı olmak üzere yikirmişer ve otuzar kise akce mutâlebe ve ahz eylediğine kanâa't etmeyüb beşer ve onar re'is etrafi mutâlebe eder ve alur. Elbetde murûr ve 'ubûr eylediği kazaların fukarâları birer zatın arpalık mukâta'a ve vakıf ve ze'âmetidir. İstanbul'a gelüb hallerini söylerler ve ahvâllerinden şikâyet ederler. Bu sûret ile daldan dala yayılıb Devlet-i aliyenin ma'lûmu olur o paşanın başını keserler. Amma Cezzâr'ın bu gâ'ilesi olmadığından ve dâ'imâ ihtîşâmı olmayub vezîre benzer bir libası olmayub her vakit hâzır ve tek yürür olmadığından nizâm-ı memleket kendüye endişe ve hizmet-i 'übüdiyyet pişer olmuşdur deyü cevâb verdi. Zaten de öyledir deyü insâf olunur.

KAYNAKLAR

- BOA (C.AS. 9120)
 BOA (HAT 56405), (HAT 8861)
 BOA (HAT 8185)
 BOA (HAT 8137)
 BOA (55442)
 BOA (HAT 9832)
 BOA (HAT 9832)
 BOA (HAT 55118)
 BOA (HAT 55164)
 BOA (HAT 11670)
 BOA (C.DH. 13518), BOA (C.DH. 13125), (HAT 9592)
 Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, C.5, Matbaa-yı Osmaniyye, Tertib-i Cedid, Dersâadet 1309.
 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.
 Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çev. G. Ç. Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
 Al-Jabarti, Abd al-Rahman, *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt 'Ajâ'ib al-Âthâr fi'l-Tarâjîm wa'l-Akhbâr*, Ed. Thomas Philipp, Moshe Perlmann, C.1, Steiner, Stuttgart, 1994.
 Bakhit, Muhammad Adnan, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982.

- Buhl, F., "Akkâ", *İA*, C.1, (1978), MEB, ss. 250-251.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Cezzâr Ahmed Paşa, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century The Nizâmname-i Mısır of Cezzâr Ahmed Pasha*, Ed. ve trans., Stanford J. Shaw, Harvard University Press, Cambridge 1962.
- Clarke, E.D., *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, C.2, London 1912.
- Cohen, Amnon, "The Army in Palestine in the Eighteenth Century-Sources of its Weakness and Strength", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 34/1 (1971), ss. 36-55.
- , *Palestine in the 18th Century*, Magnes Press, Jarusalem 1973.
- Creceilius, Daniel, "Egypt in the Eighteenth Century", *The Cambridge History of Egypt*, Ed. M. W. Daly, 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ss. 59-86.
- Emeren, Feridun, "Cezzâr Ahmed Paşa", *İA*, C. 7 (1993), TDV, ss. 516-518.
- Genç, Mehmet, "İltizam", *İA*, C.22 (2000), TDV, ss. 154-159.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2005.
- Goldziher, I., "Dehriye", *İA*, C.3 (1977), MEB, ss. 512-513.
- Gökbilgin, Tayyib, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi Ankara 10-14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler*, TTK, Ankara 1952, ss. 433-444.
- Hathaway, Jane, "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 27/1 (1995), ss. 39-52.
- İnalçık, Halil, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed. Thomas Naff, Roger Owen, Southern Illinois University Press, London 1977, ss. 27-52.
- , *Seçme Eserleri-II Devlet-i 'Alîyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Ed. Emre Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli, C.5, YeditepeYayınevi, İstanbul 2009.
- Khoury, Dina Rızk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- Kisirwani, Maroun, "Foreign Interference and Religious Animosity in Lebanon", *Journal of Contemporary History*, Vol. 15, No. 4 (Oct., 1980), ss. 685-700.

- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998.
- Lockroy, E., *Ahmed le Boucher; la Syrie et l'Égypte au 18e siecle*, Paris 1888.
- Lusignan, S. K., *A History of the Revolt of Aly Bey against the Ottoman Porte*, London 1783.
- Massignon, Louis, "Hulûl", *LA*, C.5 (1977), MEB, s. 584-585.
- Masters, Bruce, "Power and Society in Aleppo in the 18th and 19th Centuries", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 62 (1991), ss. 151-158.
- McGowan, Bruce, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, C.2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, ss. 781-801.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, Haz. A. Aktan, A. Yuvalı, M. Keskin, 1, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995.
- Mert, Özcan, "Âyan", *LA*, C.4 (1991), TDV, s. 195-198.
- Nagata, Yuzo, *Muhsin-zâde Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo Shuppan, Tokyo.
- Petersen, W., "The Russian Occupations of Beirut, 1772-74", *Journal of the Royal Central Asian Society*, 42/3-4 (1955), ss.275-286.
- Philipp, Thomas, "The Farhi Family and the Changing Position of the Jews in Syria, 1750-1860", *Middle Eastern Studies*, 20, 4 (1984), ss.37-52.
- , "Social Structure and Political Power in Acre in the 18th Century", *The Syrian Land in the 18th And 19th Century*, Ed. Thomas Philipp, Steiner, Stuttgart 1992, ss. 91-108.
- , *Acre: The Rise and Fall of a Palestian City, 1730-1831*, Colombia University Press, New York 2001.
- Raymond, Andre, "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo" *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18 (1991), ss. 16-37.
- Salibi, Kemal S., "Al-Djazzâr Pasha", *EF*, s. 268-269.
- Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime'i*, Çev. A. Özdemir, İletişim Yay., İstanbul 2011.
- Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Türki*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317.
- Schatkowski-Schilcher, Linda, *The Decline of Syrian Localism: The Damascene Notables 1785-1870*, St. Antony's College, Oxford University 1978 (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2006.

- Shamir, Shimon, "As'ad Pasha al-'Azm and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26/1 (1963), ss.1-28.
- , *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'it-Tevârih*, Çev. M. M. Aktepe, II.A, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- Şem'dânî-Zâde, Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'it-Tevârih*, Çev. M. M. Aktepe, II.B, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1980.
- Tabak, Faruk, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve EmegİN Kontrolü(Yak. 1700-1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev. Zeynep Altok, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, ss.143-164.
- Tekindağ, Şehabettin, "Cezzâr Ahmed Paşa", *İA*, C.3 (1945), MEB, ss.156-158.
- , "Dürzi Tarihine Dair Notlar", *Tarih Dergisi*, C.7 (1954), ss. 143-156.
- , "XVIII. Yüzyılda Akdeniz'de Rus Donanması ve Cezzar Ahmed Bey'in Beyrut Savunması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 5 (1968), ss. 37-45.
- , "Dürziler", *İA*, C.3 (1977), MEB, ss. 665-672.
- , "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı Hakkında Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, (2011), ss. 123-128.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Âyân", *İA*, C.2 (1979), MEB, s. 41-42.
- , "Levend", *İA*, C.7 (1971), MEB, ss. 46-48.
- , *Osmanlı Tarihi*, 4/1, TTK, Ankara 1988.
- Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirîşleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleten*, 168 (1978), ss. 667-675.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK, Ankara 1994.
- , *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, YKY, İstanbul 2007.
- Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785*. c.1-2, Paris 1787.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1802)*, Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli, Ed. Erhan Afyoncu, 6, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

قوتی کرمی برودم هم به ملک و هم دخی هفتاده وین کرامی
اولی اذقه بگوشه وادودم کبه افه سحابه واذه ابو کینه
تقاعت انبیه بیز واوز واما لدری مطایه ابد والور انیده
مدر کجود ابوکی فنکارک فنکار برود ذانک ادره ای
درمقاظه ووقف درعاسید استابله کلوب حاله بی سوبر
واهدالوزن شکایت ایدر برموده ای دلون وله یا بروب
عزمتیه نک مسوی اولود او با شانک هلثی کرر اما
جزارت برخانم اولد فیزته وانا اجنتامی اولوب
دزیره بیز بریکم اولیجه هر وقت حاضر وقت برود اولد فیزه
نظام ملک کدوبه انزله وقرنت جووت بیسه ایشدک
جواب دردی ذانک ادره دو جه انصاف اولوز